

Diyarbakır Vilayeti Katliamları ve Kürtlerin Vahşeti - Görgü Tanıklarının Verdiği Bilgiler

Posted on 18/02/2020

Diyarbakır'ın Fransız Konsolosluğunda çevirmen ve Konsolos Yardımcısı olan Hacı Harutyun Kasapyan'ın küçük oğlu Levon Kasapyan'dan bu bilgileri aldım. Ayrıca "Kazaz" Ohannes Doncuyan'ın oğlu Tovmas'ın günlüklerinden yararlandım. Sonuncusu Tovmas Doncuyan, 18 Temmuz 1915'e kadar Diyarbakır'daydı, tehciye tabi tutulduktan sonra, mucize eseri bugün yaşamakta olduğu Halep şehrine varır.

Gelelim Levon Kasapyan'a büyük bir beceriyle delikten deliğe saklanarak, 7 Aralık 1917'ye kadar Diyarbakır'da kalır. O gün Kürt kıyafetiyle gizlice Diyarbakır'ı terk eder ve yürüyerek Mardin'e gelir. Oradan da Ras ül-Ayn yoluyla Halep'e geçer. Orada Amerikan Konsolosu Mr. Jackson ile görüşür. Ermenler'in dostu olup Levon'a da yardım elini uzatır.

Amerikan pasaportu bulur ve Beyrut'a giderek öğrenci olarak *American Syrian Protestant College*'e girmesini sağlar. Pek çok yeri dolandıktan sonra 16 Mart 1919'da Kahire'ye varır.

Mardin'li iki kızkardeş Cülya ve Selma, merhum muallim 'Abdulaḥat İspir'in kızlarıdır. Mardin Amerikan Misyoner Yüksek Okulu'nun öğretmenidir (Protestan). Bunlar Mayıs 1918'de Mardin'i terk edip üç çocuklarıyla birlikte, bir dilim ekmeğin peşinden Halep'e giderler. Buradan da 2 Haziran 1919'da Kahire'ye gelirler. Bu dört kişi kitaptaki dehşet verici bilgiler dışında, o kadar çok korkunç şeylerin tanıkları olarak, anlattıkları karşısında insan ancak çıldırabilir.

Şaşırtıcıdır ki, onlar Diyarbakır'da iken, benim sağ salim Kahire'ye kaçtığımı duyarlar. Ayrıca senin altı çocukla, Rusya'ya kaçıp kurtulduğunu da duymuşlardır. Zavallılar cesur

Antranik'in gelecek ile ilgili hareketleri ve faaliyetleri üzerine, büyük ümitler beslemişlerdi. Hükümet, tüm Türkler ve tüm Kürtler bizim kaçıışımızı duyunca kudurdular, dış gıcırdattılar. Ama Ermeniler ailece, bu mucizevi kaçıış ve kurtuluşumuz karşısında, şaşırıp afallamışlardı.

Sana yazarak, aktarılacak iyi ve cesaret verici haberlere maalesef ki sahip değilim. Altı çocuklarımız ile birlikte bu dehşet yolundan geçerken, gördüklerimizden sen de haberdarsın. Bu yüzden mucizevi bu kurtuluşumuz için, her gün Allah'a, sonsuza kadar teşekkür etmeliyiz. Ancak milletimin başına gelenler karşısında, kalbim ve ruhum erimektedir.

Bu sınırsız kötülük karşısında, tarih bile korkuyla sarsılmıştır. İnsanlık katliamcı Alman ve ahlaksız vicdansız Türklere tiksinererek bakacaktır. Bunlar tüm dünyayı ateş ve kılıçtan geçirmişlerdir.

Bu dört görgü tanığını, bugüne kadar gördüklerinin karşısında, ben Diyarbakır'ı 1 Kasım 1914'de terk ettim ve yurtdışına kaçtım.

Sevgi dolu Saygılarımla

Tovmas K. Mıgırdıçyan

Temmuz 1919

K a h i r e

Tarih hakkında

Ermeniler geçiş esnasında yalnızca kişi ve mal varlığı hakkında güvenirlilik istemişlerdir.

Son 3 yy'da Ermeniler pek çok işkence ve katliamlar görmüşlerdir. 1862 Zeytun Ayaklanması'nda, bir avuç Zeytunlu etrafı sarıldığı zaman, yaklaşık 50 bin Türk askerine karşı, sarp dağların kartal yuvalarında cesurca kendilerini savunurlar. Avrupalı Büyük Devletler müdahaleye mecbur kalıp Zeytunlulara bazı imtiyazlar verirler.

1893-1894 Sason Hareketi

Serop Paşa, cesur Antranik ve Damatyan bir avuç gençle Dalvorik, Senik, Semal, Gelliye Guza, Andok ve Vır-Vır bölgesinde kartallar gibi, yarı vahşi Kürt çeteleri tarafından eziyet gören Ermenilere cesaret vermekteydiler. Bunu Sultan Hamit duyar ve askeri güç gönderir, toplar ve savaş silahlarıyla ve tüm Kürt aşiretleri ile birlikte çekirgeler gibi Sason'a saldırır ve işgal ederler.

Bu esnada kırım, talan ve her şey yerle bir olur. Serop Paşanın kellesi ve birkaç bin kişinin kaybı Büyük Devletlerin dikkatini çeker. Bunların temsilcileri Muş ve Surp Garabet'e giderler. Neticede vilayetlerde iyileştirme korkuluğu ortaya konur.

Bu sözde iyileştirme meselesi 1895'te, Altı Vilayetteki katliam ve 1896'da İstanbul'da vuku bulan kırımlarla neticelenir. Bu iyileştirme korkuluğunu yaratan Avrupalı büyük ve küçük devletlerin değerli konsoloslarının gözü önünde ve onların saraylarının hemen yanında neticelenir. Netice, 300 bin kişilik insan kaybı ve maddi ağır yıkım, siyaset ve uygarlığın sayfalarına kaydı düşülür.

23 Temmuz 1908'de Osmanlı Meşrutiyeti ilan eder. İslam ve Reaya,[\[1\]](#) Ermeni ve Türk, Arnavut ve Kürt, Arap ve Yahudi, Paşa ve Çingene sevinçten beraberce dans eder ve öpüşürler. Sıra İstanbul Genç Türkler - İttihatçılar'ın devrimine gelir. 31 Mart 1909 Kızıl Sultan devrilir, tahttan iner. Ansızın kızıl bir perde Adana'nın üzerine çekilir. Ve yine Ermeni katliamı, talanı gerçekleşir. Büyük Devletlerin temsilcileri 30 bin Ermeni kaybını kaydederler. Deniz askeri filoları kurbanların cesetlerinin resimlerini çekmeyi unutmazlar.

Osmanlı İmparatorluğu içinde iki buçuk asırda, meydana gelen olayları hatırlayalım. Türkiye denilen kanlı ve harap ülkede serbestçe katliam, kırım ve talanlar devletin keyfi hareketleri ve baskılar devam etmektedir.

Bu durum sonucunda Rıştuni Ermeni aşireti din değiştirerek Kürt Reşkota aşireti^[2] adını alır ve yaşadıkları yeri terk etmek istemezler. Ermeni Pakraduniler, Kürt Bakıra aşireti, Mamikonyanlar Mamıka, Alyanlar Alike, Mokalılar Motka adlarını alarak İslamlaşır, Kürtleşirler.

Masis (Turabdin) Ermeni ve Süryani nüfusu, Yakubi Patrik İsmail^[3] öncülüğünde, inançlarını değiştirip Kürt Muhalleme Beyliğine kurdular. Patrik İsmail Şeyh İsmail adını alır ve İslamlaşmış Kürtleşmiş halkın başına geçer. Böylece kendi dağ ve tepelerinde yaşamaya devam ettiler. Bu dağın bahtsız çocukları Hayga^[4] ırkının acı kırıntılarıdır.

Ancak Ermeniler cehennemi bu ortamda Hıristiyanlığa yakışır (bazılarına göre koyunlar gibi) Türk'e tam sadakatle yaşamaya devam ettiler. Türk'ün harabeleri üzerine yeniden inşa edip sanatı ve ticareti canlandırdılar. Türk'ün katil yönetimine, büyük ve önemli siyasi ve bürokratik hizmetler verdiler. Kazaz Harutyun, Düzyan Amiralar, Krikor Ağaton, Serviçen, Balyan, Varjabetyan Nerses ve Harutyun patrikler, Hagop, Dadyan ve Artin paşalar, Odabaşyan, Odyan, Portakalyan Paşa, Barutçu başılar, Dr. V. Fafilyan paşalar Türkiye'nin yeniden inşa edilmesine hizmet ettiler.

Ermeniler hiçbir zaman ayrılıkçı güç olmadılar. Ancak tüm Ermenilerin isteği ve düşüncesi adilce sadece ve sadece can, mal ve varlıklarının garanti altına alınmasıydı. Ermenilerin bu günahsız ve doğal istekleri, Türk yöneticiler tarafından isyan olarak algılandı ve affedilemeyen adımlar atmalarına sebep oldu. Bunun sonucunda devrimci kuruluşların varlığı ortaya çıktı. Bunlar ulusun isteklerinin, beklentilerinin, haklarının savunucusu ve tarafı oldular. Ermeni köylüsünü, özellikle Kürt çetelerin baskılarına karşı ve Türk hükümetinin bu katliamları hoş gören, göz yuman vicdansız yöneticilerine karşı savunmayı

amaçladılar.

Aslında tüm hak ve hukukunu savunacak kadar Ermeniler güçlü değildi. Genç devrimciler ise hem organize olmamış hem de amatör savunucular idiler. Asırların büyük geçmişine ve tarihine sahip olan Ermenilerin haklarını, sadece Batının Büyük Devletleri savunabilirdi. Oysa Ermeni davası, Altı Vilayetin iyileştirilmesi meselesi adı altında, Avrupa salonlarının yeşil masaları üzerinde çözümsüz bir şekilde kaldı.

28 Temmuz 1914'te Dünya Savaşı başlar. Dünya cehenneme dönerken insanlık da canavarlaştı. Birbirlerini parçalamak için yarıştı. Denizler, okyanuslar, göller, nehirler kızıla boyandı. Yıllarca insan kanı aktı. Ancak vahşetle Ermenileri parçalamakta Türklerle kimse yarışamaz.

Çocuklara, kadınlara uygulanan şeytani ve canavarca uygulamaların bir benzeri hiçbir tarih sayfasına kaydedilmemiştir.

Avrupalı bir ırk olan Alman ve Asyalı Moğol Türk, bu ayrılmaz müttefikler, birincisi Belçika'da, ikincisi ise Ermenistan'da vahşetin en büyüğünü sergilediler.

Almanlar'ın Hacı Wilhelm'i ve canavar Türk, İttihat ve Terakki Cemiyeti başkanlığında imha ettikleri milletlerin "güneşin varlığının yok olmasına kadar" lanetine mazhar olacaklardır.

Diyarbakır Dehşeti

"Seferberlik, Ahz ve Sevki Asker"

3 Ağustos 1914 Pazartesi sabahı Seferberlik [askeri hareket] ve 4'ünde .. Ahz ve sevki [asker toplama ve sevkiyat]. Sultanın emriyle Diyarbakır yöneticilerine bildirildi. Bu gizli emir ve organizasyon Türkiye'nin en ücra köşelerine kadar iletildi. Diyarbakır'da düğmeye basılmış

gibi askeri hareket başladı, ardından da asker toplanmaya başladı. Aynı gün 4 Ağustos Pazartesi günü, gelen bir telgrafta Türkiye’de “İdare-i Örfiye”^[5] [savaş hali] ilan edilir. Bu tarihte zulümler başlar.

“Tekalifi Harbiye”

Tekalifi Harbiye [savaş desteğini] toplayabilmek için hemen bir heyet kurulur. “Ahz ve Sevki Asker” adlı askeri heyetin yanında yer alır.

Bu kuruluşun yöneticileri İttihat Komitesi Diyarbakır Şubesi sorumluları: Müdür Attar Hakkı Efendi ve İttihat murahhası Cercis Ağazade Kör Yusuf bey. İki de Diyarbakır’lıdır. Tekalifi kurumunun vilayetin her köşesinde şubelerini açtılar. Bu kurumun amacı askere destek adı altında, tüm Ermenilerin ticari varlıklarına el koymaktı.

Malların cinsinde hiçbir ayırım yapılmaz. Yünlü, pamuklu kumaş ve hazır giysiler, demir ve bakır eşyalar ve aletler, şeker, çay, kahve, kibrit, her çeşit yağ ve gaz, buğday, arpa, yulaf, pirinç, pamuk, at, deve, iyi cins at, katır, eşek, inek, kara öküz, keçi, öküz, koyun, halılar, kilimler, yorgan, yatak cinsinden her şeyi savaş ihtiyacı adı altında el koyup topladılar. Birkaç ay içerisinde Ermeni dükkan ve işyerleri buğday ve arpa siloları, kuyuları, büyük baş ve küçük baş hayvan ahırları vilayetin merkezinde ve köylerde toplanarak boşaltıldı. Toplanan her şey İttihat ve Terakki Komite ve hükümetin depolarına dolduruldu, depoların başlarına da kendi adamlarını atadılar. Toplanan mallara karşılık, İttihatın tanınmış kişilerinin imzasının bulunduğu ve savaştan sonra, sahiplerine geri verileceği sözü verilmiş, teslim evrakları verilmekteydi.

Bu esnada Ermeni sanatkar ve zanaatkarlara hiçbir ücret verilmeksizin, haksızca çalıştırılmaktaydılar, ordu evleri, depolar ve fabrikalarda siyasi ve askeri yöneticiler hesabına çalıştırılıyordu.

Vali Celal bey bir gösteriyi engeller

9 Ağustos'ta Vali Celal bey'e gittim ve ona arkadaşça, ciddi bir kaynaktan aldığım haberi ilettim. İttihat komitesi şehrin sokaklarında ve çarşıda bir protesto mitingi düzenleyecekti.

Bu protesto İngilizlerin Port-Sait'de Türkler hesabına yapılmış "Sultan Osman Hiç Yenilmez!" ve "Reşadiye" iki dretnotları[6] işgal ettiği gerekçesiyle yapılacaktı. İyi niyetli olan Vali, yarı vahşi Kürtlerin eliyle yapılacak olan bu yürüyüşten ortaya çıkacak, her türlü tatsızlıktan sorumlu İttihat Komitesi veya halk yerine kendisi olacaktı. Vali Celal bey durumu anlayınca yürüyüş ve protestoları yasakladı.

İntibah Şirketi

Bir yeniden doğuş (Rönesans) Kurumu

Diyarbakır vilayetinde yaşayan Ermenilerin, ülkenin ticareti ve yeniden inşasındaki büyük rolü, ilk günden beri "İttihat ve Terakki Cemiyeti"'nin dikkatini çekmişti. Öyle ki, 1910 başlarında "İntibah Şirketi" adında tamamen İslam üyelerinden müteşekkil bir şirketi, İttihat öncülüğünde kurdu. Bunların amacı her türlü yola başvurarak, Ermenilerin elinden ticareti, endüstriyi ve tüm fabrikaları almaktı.

Vilayetin ihracat ve ithalatını kendi ellerine almak, büyük zenginliğin tüm kaynaklarına sahip olmaktı. Ancak kendileri beceriksiz, bilinçsiz ve yapı karakterleri dolayısıyla oldukça uygunsuz oldukları için, hatta çok az çalışarak refah içinde yaşadıkları için, Ermeni tüccarlara ne yetişebildiler ne de onlarla yarışabildiler. Bu yüzden amaçları zayıfladı. Ancak planını kurdukları bu kurumun [hesabı] masada hep canlı kaldı.

Çarşının Yakılması

Türkiye ve dolayısıyla Diyarbakır vilayetinde de, idare-i örfiye durumu uygulandığı için, İntibah Şirketinin yöneticilerine ve üyelerine akıl ve emek ile, yasal olarak kazanamadıkları bu ticari ve endüstriyel alanını, yıkım ve yasal olmayan uygulamalarla kazanabilme fırsatı doğar.

Bu şirketin başkanı Pirinççizade mebus Feyzi bey'in emriyle ve İttihatın kararıyla, Ermenilerin ticarethanelerini bir seferde ortadan kaldırmak ve gelir kaynaklarını kurutmak amacıyla, yangın çıkarıp sabote etmektir. Bu plan 19 Ağustos 1914 gecesi uygulandı. Gevranlızade komiser Memduh beyin emir ve yardımları ile gerçekleşti. Beş saat içinde 1080 işyeri, 13 fırın, 3 han ve 14 direkhane [marangozhane] kül olur. Hükümet ve belediye hesapladığı 350.000 liralık muazzam bir zararın oluştuğunu telgraf ile İstanbul'a bildirirler.

Ancak İngiliz ve Fransız konsolosları tüccarla [birlikte] zararın yarım milyon lira olduğunu değerlendirdiler. En dikkat çekicisi ise, İslam 60 işyeri sahibi, bir gün önceden haberdar edildikleri için, mallarını yangın öncesi alelacele başka yerlere taşırlar.

Mebus Feyzi bey konuşuyor

27 Ağustos 1914 Perşembe günü, mebus Feyzi beyi evinde ziyaret ettim, dayısı müftü İbrahim efendi de oradaydı. O gün İngiliz Konsolosluğundaki çay partisinden, daha fazla zaman bulduk ve konuşabildik. Feyzi bey, görünüşte yüzeysel dostane bir tavır takınırken, aslında Dünya Savaşı, Türkiye'nin katılıp katılmayacağı hakkında çok daha sinsî fikirlere sahipti. Feyzi bey şöyle dedi: "Bu savaş Dünya Savaşı olacak, Almanlar o kadar büyük çalışmalar ve hazırlıklar içindeler ki, o kadar gizli imha silahları icat ettiler ki, toplar, bombalar, denizaltı, uçak, para ve asker gibi teçhizatla savaşa hazırlandılar. Savaşı Almanların kazanacağı şüphe götürmez. Önce Fransa, sonra Rusya, ardından da İngiltere baskılarla bu gücü kırmak isteyecekler. Sizin insanlarınız ise henüz hiçbir hazırlığa sahip değiller.

Türkiye menfaatleri icabı Almanlarla beraber olmalıdır. Almanlar'ın bize sözü var, eğer onları desteklersek, onlar da kaybettiğimiz topraklar olan - Mısır, Bingazi, Tripoli, Tunus, Cezayir, Rumeli, Girit, Kıbrıs, Kafkasya hatta Hindistan gibi yerleri geri alabilmemizde yardımcı olacaktır. O zaman 300 milyon İslamdan oluşan dev bir Osmanlı İmparatorluğu kuracağız. Oysa cimri İngilizler, bize iki kruvazörü bile vermediler.

Burada Türkler Almanlar'ın zaferini desteklemekle en iyisini yapacaklar. Çünkü Almanlar'ın yenilgisi Türkiye'nin tüm varlığını kaybetmesi anlamında olacaktır. Türkiye ise bu destekle İngilizlere karşı nankör bir duruma düşecektir. Çünkü İngilizler üç kez ülkeyi gerçek bir yıkımdan kurtarmışlardı. Oysa Türkiye bu konuda tümüyle tarafsız olmakla hem halkı hem ülkesi kazanacak ve zenginleşecektir.

Feyzi bey konuyu, Ermeni meselesine getirerek değiştirdi. Ve şöyle dedi: "Tüm Ermeni ulusu ve partileri İngilizler ve müttefikleri ile birlikteler, bu büyük bir yanlış kendileri için... Türk tebalı olduklarını unutmasınlar, en iyisi Kafkasya'da ve Rusya'da Ermeni eliyle kaos yaratmalılar, Türkiye yardım edip kaybettikleri o bölgeyi geri almalılar. "

"Kars ve Ardahan'ın Türk'ün elinde harabeye döndüğünü, şimdi ise varlıklı bir durum kazandığını, söyledim. Oysa Altı Vilayet Ermenileri'nin önemli bir bölümünün, yarı vahşi Kürtlerin baskısı altında can ve mal varlıklarının hiçbir güvencesinin olmadığını, devletin Ermenilere hak ve güvenceler vermesinin kendi menfaatleri icabı olduğunu..." Feyzi söylediklerimi duymazlıktan gelerek sözüne devam etti: "Ama eğer Ermeniler bu akılsız davranışlarına devam ederlerse, onlara çok pahalıya mal olacak. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yardımları Ermenileri kurtarmaya yetmeyecek. Oysa biz onların taleplerini yerine getirecek güçteyiz ve müttefiklerimiz olan Almanya ve Avusturya ses çıkarmayacaklardır."

Feyzi'ye göre, ki bu kez çok net konuşmaktadır, sebebi bilinmez. Başka mebuslarla İlkbahar'da Berlin'e gittiğini anlattı.

“Orada gördükleri ve duyduklarının sonucu, böyle bir görüşe sahip olduğunu” söyler. Neyse konuyu tatlıya bağlamak için şöyle dedim, “ama Feyzi bey siz akıllı birisiniz, yumurta veren bir tavuğa, süt veren bir ineğe iyi bakmanız gerekir, öyle değil mi? Ermenilerin bu ülkeye büyük hizmetleri olmuş, olacaktır da... “

Başka bir gün, Feyzi bey konsolosluğa gelir, mebus arkadaşlarından benim tanıdığım, eski Belediye reisi Kamil bey ile birlikte gelir, çay içerler. Konuşma esnasında ikisinin de dikkatini bu gerçek üzerine çektim. Ermenilerin tüm mal varlıkları kısa zamanda “Tekalifi Harbiye Komisyonu” eliyle imha olacaktır. Diyarbakır’ın İslam ve Hıristiyan kesiminin temsilcilerinin, komisyonun yöneticileri Yusuf bey ve Hakkı Efendi ile görüşerek nasihatte bulunmaları gerekir. Yoksa Ermenileri imha ederek ülkenin ekonomik ve zirai zenginlikleri de ortadan kalkacaktır.

Böylece öldürerek hem kendilerini hem Türkiye’yi mahvedeceklerdir. Feyzi şöyle devam etti: “Ermeniler iyi düşünsünler, nüfusları azdır, imha olunca tamamen bitecekler, biz kalabalık nüfusa sahibiz, yarısı imha olsa, diğer yarısı yerindedir. Özellikle de 200 yıllık kayıplarımızı da geri kazanacağız.”

Konuyu değiştirmek için “sen bugün benim canımı sıkmaya karar vermişsin, Almanya sizi yiyecek, onlar yoksuldur gözleri de aç, sizi yiyecekler.”

“Babadan kalma eski bir dosta güvenmek, yeni ve aç, denenmemiş bir dosta güvenmekten daha iyidir.” Böylece çoğu kez konuşur ve birbirimizle münakaşa ederdik.

Bir görüşme

Tekalifi Harbiye Komisyonu reisi[7] ile

10 Eylül’de Tekalifi Harbiye merkezini ziyaret ettim. Komisyon reisi Cercis Ağazade Kör

Yusuf beyle görüşecektim. Konuşma esnasında eleştiride bulundum: “Diyarbakır nüfusunun 2/3’ü İslam ve 1/3’ü ise Hıristiyan oldukları için, Tekalifi Harbiye alım ve dağıtımın aynı oranda olması gerektiğini, söyledim. Oysa komisyon hesaplarını tetkik ettim, komisyon 5/6 Hıristiyanlardan ve 1/6 İslamlardan toplanmaktadır.” Yusuf bey şöyle cevap verdi: “Ama Ermeniler daha zengin ve vilayetin tüm çarşı, ticaret, zanaat ve ziraat onların elinde tabii ki vermeleri gerekir.”

[Ona:] “Şehrin nüfusu ve vilayetin Kürt eşrafı, paşalar ve beyler çok daha zengindirler. Nakit paraları daha fazla, her işte olduğu gibi bu konuda da eşitlik olması gerekir. Eğer kendileri Ermenileri soyarlarsa, altın yumurtlayan tavuğu kesmiş olacaklardır.”

Binbaşı Müştak Beyin intiharının sırrı

15 Eylül Pazartesi sabahı bir haber yayılır ki, “Erkan-ı Harp” binbaşı Müştak bey, 23. Alaydan kafasından kurşunlanmış, bir odada ölü bulunur. Onun yazıhanesinde üç mektup bulunur. Bunlar 14 Eylül tarihli. Sırrı ise şöyle açıklanır: Birinci mektup İstanbul’daki ev adresi annesi ve eşine yazmıştır. İkincisi Van’da yüzbaşı olan ağabeyine yazmıştır. Üçüncüsü ise Diyarbakır askeri kumandanlığa yollanmıştır. Üç mektubun da [içerik olarak] anlamı aynıdır. Müştak bey önce Tekalif-i Harbiye’nin zulümlerini eleştirmektedir. Ve şöyle demektedir: “Onlar resmen tüm halkı, özellikle de Ermenileri soymaktadırlar.” Ardından çok şiddetli eleştirilerde bulunur, 10 Eylül tarihli Erzincan kolordu merkezinden gelen gizli bir yazıyla askeri yöneticilerin “baskıyla Ermenilerin nefesini kesmek” emredilir. Hükümetin iradesiyle ve tüm İslam milletinin memnuniyetiyle olan bu haksızlık ve hukuksuzluklar, kendinin bilinçli bir Müslüman olarak hazmedemeyeceğini, söyler. “Hayatıma utanç duyan bir Türk olarak son veriyorum” imzalı mektuplar idiler.

Vali Hamit bey

1 Ekim 1914 Perşembe günü Diyarbakır’a Hamit bey adlı yeni bir vali gelir. Aslen Rodoslu

(Tekirdağ) Çanakkale ve Kırkkilise mutasarrıfı olmuştur.

Edirne’de Mülkiye Müfettişi ve İstanbul’da Genel Müfettiş. İngiliz Mr. R. Graves’in yardımcılığını yaptı. Böyle faal bir valiye çok ihtiyaç vardı. Çünkü beceriksiz ve fanatik kadı, Ağustos’un 16’sından beri vali yardımcılığı yapmakta, her şeyi çılgın İttihatın eline bırakmıştı. Hamit beyin ilk işi, komiser Memduh beyi görevden almaktı. 19 Ağustostaki çarşı yangınının sorumlusuydu. Onu Adana’ya sürdü.

Daha sonra etkin bazı Kürt aşiret liderlerinden Sarhan, ’Alike Bağte, Haco, Temo Gavre’nın oğlu Mustafa ve diğer Turabdinli bazı Kürt çete reislerini tutuklayarak cezaevine koydu.[\[8\]](#) Çünkü “Ahz ve Sevki asker” emirlerine uymamakta, vilayetin sükunetini bozmaktaydılar.

Bu güçlü ve namuslu vali, İngiliz konsolosluğunu ziyaret eder, konsolosla fikir alışverişinde bulunurdu. Burada Türklerin Alman tarafına geçeceği ihtimali konuşulur. Ve şöyle der: “Türk devleti o kadar akılsız değildir, eski dostu ve kurtarıcısı İngilizleri terk edip, Alman tarafına geçecek. Böyle bir şey Türkler için intihar demektir. Ama bir gerçek var: Talat, Enver ve Cemal üçlüsü, İttihatın diktatör paşaları, Alman hayranıydılar.

Kaçışım

Ben 19 yıl süreyle Diyarbakır ve Harput konsolosluğu görevlisi, sonra yardımcısı olma görevimle Türklerin Alman tarafına geçme ihtimalinden bahsettim. Eğer İngiliz Konsolosluğu burayı terk edip gidecek olursa, benim de onunla ülke dışına çıkmam gerekmektedir. Kapütilyasyonların iptali, beni İngiliz hükümetinin bana sağladığı savunma hakkımdan mahrum etmekteydi. Ben, mektubumda: *Senin de Amerikan Fırat Okulunda öğrenci olan altı çocuğunla Harput’tan ayrılmanı tavsiye ettim. Diyarbakır’a gelirsin, konsolosla beraber biz de ayrılırız. Ancak Türklerin savaşa girdiği haberi hızla yayılınca, konsolos hemen ayrılmalıydı. Konsolostan ayrılamazdım, hayatınızın tehlikesi pahasına da olsa... Bu yüzden telgraf ve resmi bir mektupla seni çocuklarınızla Harput Amerikan*

Konsolosu Mr. Leslie Davis'in[9] korumasına bırakıp hemen yurt dışına çıkmalıydım.

31 Ekim 1914 Cumartesi günü İstanbul İngiliz Başkonsolosluğu 'ndan şifreli bir telgraf konsolosluğa vardı. Türklerin savaşa katıldığı ve Alman müttefiklerle beraber olduğu bildirilmekteydi. Hemen yurt dışına çıkılması isteniyordu.

Vali şöyle der: "Türklerin İngilizlere karşı savaş ilan etmeleri intihar demektir." O esnada Bağdat valisinden de bir telgraf gelir. Hamit beye şöyle bildirilir: "Bağdat, İngiliz, Rus ve Fransız bürokrat ve görevliler, Türkiye'den ayrılmak için devletten pasaport talep etmeleri." Bağdat valisi Hamit beyden daha fazla bilgi istemektedir. Cevap şöyledir: *İstanbul devlet yöneticileri, İttihat ve terakki Cemiyeti katilleri köy ve vilayetlere sormadan akıllarına göre hareket ettikleri görülmektedir.*

Bu haber yıldırım hızıyla yayıldı. İngiliz Konsolosunun şehirden ayrılacağını duyan tüm Hıristiyanlar korku ve dehşet içine düştüler. Onların sadık dostu Britanya Konsolosluğu kapanmaktaydı. Türkler ise şaşkınlıklarından dolayı olanı biteni kavrayamıyorlardı.

1 Kasım Pazar sabahı dört yaylı arabayla, iki saat içinde pek çok belgeyi yaktıktan sonra, konsolos Mr. Monck-Mason, eşi, küçük kızı ve ben yola çıktık. Ayrıca Lübnan'lı bir Maruni olan [hanım] hizmetçisi Waḥide de bizimle birlikteydi. İlk gün Kaynağ, ikinci gün, Karacurum ve üçüncü gün Urfa'ya vardık. Üç günde 150 mil yol katetmiştik. Urfa mutasarrıfı Mümtaz bey bize polis koruma vermedi.

Hatta bize çok kötü davranarak benim gitmemi de engellemek istedi. Ancak akıllı polis komserini ikna ederek 4 Kasım'da Urfa'dan ayrılıp Suruç'a geldik. Ahz ve Sevkiyat zabıtı 24 yaşında bir gençti, gece yarısı bizi çağırarak "İstanbul'dan emir geldi, tüm ecnebler son emre kadar, oldukları yerde kalıp beklemeliler."

Mr. Monck-Mason imzalı üç telgrafi, üç katı ücret ödeyerek, İstanbul Amerikan Büyükelçisi

Mr. Morgentau'ya Halep Amerikan Konsolosu Mr. Jackson'a ve Diyarbakır valisi Hamit beye yolladım. Deniz kenarına gitme iznimizi talep ettim. Aynı zamanda telgrafların yerine varamama, alıkoyulma riskine karşı, aynı gece iki ulak yola çıkardık. Biri Halep Amerikan Konsolosu M. Jackson'a diğeri ise Urfa Amerikan misyoner ve konsolos yardımcısı Mr. Leslie'ye birer mektup yolladık ve sözlü anlatmalarını da istedik.

6 Kasım Cuma günü, önce Halep Amerikan Konsolosu ve az sonra İstanbul Amerikan Büyükelçisinden telgraf geldi. İstanbul İçişleri Bakanı Halep'e geçmemize emir çıkartmıştı.

8 Kasım Pazar günü Suruç'tan Halep'e trenle geçtik ve yakamızı kurtardık. Amerikan ve İtalyan konsolosları Baron Otelinde bizi ziyaret ettiler. 9 Kasım'da Mr. Jackson büyük bir maharetle validen Beyrut'a geçme vizesi alabildi.

Burada Halep'te ve başta İngiliz konsolosu, Beyrut yerine trenle Şam'a sürüldüğü haberi duyulur. Aynı gece polis müdürünün yanına geldim. Bu zat, Harputlu dostum, çok kez bana yardımcı olan Vahaç efendinin akrabasıydı, iyi bir adamdı, bir komiseri bizimle Rayağ'a kadar gelmesini düzenledi. Sonra tren değiştirerek Beyrut'a varacaktık. Böylece 10 Kasım Salı günü gece yarısı Beyrut'a vardık. İstasyonda bizi Amerikan Konsolos Yardımcısı Mr. Cheesbery karşıladı ve Basuli Oteline yerleştik.

11 Kasım'da Beyrut'un Telgraf ve Posta Müdürünü Galip bey'i ziyaret etmek istedim. Diyarbakır'da bana dostane hizmetleri olan bir kişiydi. Sultan Hamit döneminde

Nöbetçi askerler benim otelden çıkmamı üç kez engellediler. Dördüncü seferinde şans yardım etti, nöbetçi Kürt idi. Küçük bir hediyeden sonra dışarı çıkabildim. Benim kaçtığımı gören Galip bey çok şaşırılmıştı. İstanbul hükümeti benim için ölüm emri çıkartmıştı, aranmaktaydım. Tüm mal varlığımı bağ-bahçe, hatta Farkin'deki[10] tüm mal varlığıma el konulmuştu. Kendisi benimle olan dostluğundan dolayı, bu kötü emirlerle dolu telgrafı, Beyrut'taki kötü kalpli valiye iletmemişti. Benim oradan gelip geçmemden sonra vereceğine

söz verdi.

Galip bey altın altınlık yardımında bulunur. “Beyrut’tan Harput’taki Amerikan Konsolosluğuna, sana verilmesi için yollarlar” der. Polis müdürünün soruşturmasından beni kurtardılar.

14 Kasım’da “cihat” ilan eden İslam halifesi “irade-i seniye”si^[11] Beyrut’ta yayınlandı.

15 Kasım’da Beyrut’un Rus ve Fransız konsoloslarının çevirmenleri tutuklanarak Konya’ya gönderilirler. İngiliz Konsolosluğu şeref çevirmeni İspir bey, şükür Şam’a gönderilir. Aynı gün Lübnan mutasarrıfı Ermeni asıllı Ohannes Paşa Kuyumcuyan, mahiyeti ile birlikte tutuklanır. Ayrıca Maruni patriği de tutuklanarak Şam’a sürgün giderler.

16 Kasım Pazartesi günü kurtuluşumuzun günü oldu. Amerikan Büyükelçisinin müdahalesi ile izin alabildik. Amerikan Konsolos Yardımcısı Mr. Cheesbery, Syrian Protestant College başkanı Dr. Howard, Daniel Bliss ve Dr. Graham’ın yardımlarıyla küçük bir Amerikan gemisiyle biz ve tüm eşyalarımız İtalyan gemisi Societa Italiana Servisi Marin timiyle^[12] nakil olduk. Gemimiz saat 8’de Türkiye’den kaçan yolcularla dolu olarak hareket etti. Geminin ikinci mevkiinde bilet almama rağmen, ancak geminin güvertesinde bir koltuk bulabildim. Hem oturabilecek hem de yatabilecek idim. Sabaha kadar gelen yağmur ve fırtınadan bir güzel ıslandım.

17 Kasım sabah saatlerinde Hayfa’ya, akşama doğru da Yafa’ya vardık. Bu iki limanlardan gemiye çok yolcu bindi. Salonlar, kamaralar, ayvanlar, güverte ve her yer kalabalıktı. Oturacak yer olmadığı için pek çok kişi ayaktaydı. Ama herkes Türkiye’den kurtulmanın mutluluğu içindeydi. Deniz ise dalgalıydı.

18 Kasım Çarşamba günü Mısır’ın ünlü Süveyş Kanalı limanı olan Port-Sait’e vardık. 5 saat süren oniki ayrı kontrolden geçtik. Yalnızca elçi ve konsoloslara karaya çıkma izni verildi,

diğerleri ise İskenderiye'ye götürüldü.

19 Kasım Perşembe günü Allahın izniyle Kahire'ye vardık. Türkiye cehenneminden kurtulmama rağmen, sevgili karım ve altı çocuğum için, onları da cehennemden kurtaramadığım için korku içindeydim. Tanrı'ya yakarmak ve dua etmekten başka çarem yoktu. Çok şükür ki, çok kötü şartlara rağmen, onlara maddi yardımda da bulunabildim. "... Allah sana yardım edecek, altı çocuğumu da koruyabileceğine tüm kalbimle inanmıştım. Türkiye cehenneminden ve Rusya dehşetinden, Allah seni ve altı çocuğumuzu..." kurtarmıştı.

Gelelim şimdi bizim konumuza; Diyarbakır olaylarına, kitlesel katliamlara, Ermeni kanının dökülerek imha edilmesi, kronolojik sıralamalarla [onları] anlatmaya çalışacağım. İstanbul Turan İttihatçı katliamcı yönetimin, Alman yönetimi tarafından cesaretlendirilerek, büyük bir vandalizmin nasıl uygulandığını [yine] anlatacağım.

Bir "cellat" valisi

Hamit bey gibi güçlü ve düzgün karakterli bir valisi uzun süre görevde kalamazdı. Siyasi ortamın oldukça karanlık olduğu bu dönemde, katil İttihatçılar kendi planlarını engellemek isteyen Hamit beyi, İstanbul'a yollar. Yerine Musul valisi cellat Karesi[13] eski mutasarrıfı, yüzbaşı, Dr. Reşit bey getirilir. Çerkez asıllı valisi 28 Mart 1915'te Diyarbakır'a varır. Miralay Çerkez Rüştü beyi de jandarma kumandanı olarak beraberinde getirir. Ayrıca mektupçu sır katibi Bedreddin bey, binbaşı Çerkez Şakir bey (özel yaveri) de onunla beraber gelirler. Yine Çerkez 50 çeteci, polis giysisi giymiş ve İttihatçıların tetikçileri, Ermenileri katletmek için tutulmuş kişiler de beraberindeydi.

Mebus Feyzi bey ve 15 milyonluk rüşvet

Osmanlı Meclisi Mebusan üyesi Feyzi bey işbaşında

Diyarbakır Pirinççizade Arif efendinin oğlu Feyzi, çete ve hırsızların başıdır. Baba Arif efendi, 1895 Diyarbakır Ermeni katliamının düzenleyicilerinden biridir. Ve kendisi şahsen, başıbozuk eşkiyaları ve Kürt aşiretlerini Diyarbakır Ermenileri'nin üzerine saldırtmıştır. Arif efendi mebus olup, beylik derecesine yükseltilerek, Meşrutiyet öncesi Feyzi bey, İstanbul İttihat Merkezi'nden istediği emirleri elde edebilmek için, onbeş milyonluk bir senedi, rüşvet olarak İstanbul'a yollar. Bu paraları soyduğu, talan ettiği Ermeniler'den elde eder. Alınan emir ise şöyledir: kendisi Feyzi, vali Dr. Reşit, mektupçu Bedreddin ve jandarma kumandanı miralay Rüştü beyin yardımıyla yapılan planda, Diyarbakır Ermenileri katledilerek imha edilecektir.

Böylece hemen ahlaksız, serseri bir İttihatçı olan, Ermeni düşmanı Memduh bey Adana'dan geri çağrılır. Ve yine komiser olur. [Gevranlızade komiser Memduh bey].

Milis Ordusu[14]

Aynı Nisan ayı içinde, valinin emriyle Diyarbakır İttihatçıları bir milis ordusu adı altında şehrin ve vilayetin tüm katil ve soykırımcılarını toplar.

Ve yeniçeriler gibi, 11 çete taburu oluşturduar. Bu milis çete ve soyguncular arasında, ün kazanan iki büyük soykırımcıdan biri İttihatçı miralay Cemil Paşazade Mustafa bey, milis ordusunun genel komutanı oldu. Mustafa bey 1895 Ermeni katliamları zamanında da ünlüydü, ağabeyi Kasım bey de birlikteydi. Cemil Paşazade'nin tüm sülalesi katillik ve kötülüklerle ünlüydüler. İkincisi, Yasinzade Şevki bey, binbaşı tayin edilir. Katil ve güçlü bir gençtir.

11 milis taburuna 12 yüzbaşı emir verir. Tümü de cinayet ve katliamlarla ünlüdürler.

Pirinççizade Sıtkı efendi	Diyarbakırlı
---------------------------	--------------

Dellalzade Emin bey	Diyarbakırlı
Şeyhzade Kadri bey	Diyarbakırlı
Zazazade Muhammet bey	Diyarbakırlı
Musullu Yahya efendi	Diyarbakır'da yaşıyor
Molla Raffo (Kelekçi)	Diyarbakırlı
Muhtarzade Oturakçı Salih	Diyarbakırlı
Direkçi Tahir	Diyarbakırlı
Ali Haytozade Salih	Diyarbakırlı
Hacı Baki Fatih Paşa semtinden	Diyarbakırlı
Kasap Hıço	Diyarbakırlı
Kasap Şeho	Diyarbakırlı

11. Tabura, Kasap Taburu denir, kumandanları Hıço ve Şeho'dır. Meslekleri de kasaplıktır. On taburun her birinde 500 kişi vardır, Kasap Taburu ise 150 kişidir. Milis ordusunun her yüzbaşısı sayılarını artırma hakkına sahipti.

Kasap taburu ise dehşet saçmak için hem öldürür hem de parçalardı. Milis ordusunda 50 çavuş ve 500 onbaşı vardı. Tümünün adları Milis ordusunun kayıt defterlerinde yazılıydı.

Diyarbakır vilayeti kıyımının sorumluları

Diyarbakır vilayeti Ermeni kırımı ve katliamı sorumluları; "Milis Kızıl Ordusu" nun ondört kumandanları ve devlet görevlileri şunlardır:

Vali, Çerkez asıllı	Cellat Dr. Reşit bey
---------------------	----------------------

Mektupcu, daha sonra Mardin mutasarrıfı oldu	Bedreddin bey, iğrenç bir şahıs. Yerel eşrafın yardımıyla Ermeni katliamını düzenledi.
Jandarma kumandanı miralay	Reşit bey, Çerkez
Vali yaveri binbaşı	Şakir bey, Çerkez
Mebus	Feyzi bey Pirinçizade, Diyarbakır'lı
Mebus	Zülfizade Zülfi bey, Diyarbakırlı
Polis müdürü	Cemil bey
Ser komiser	Resul bey, Arnavut
Komiser	Gevranlızade Memduh bey, Diyarbakırlı
İttihat'ın sorumlu müdürü	'Attar Hakkı efendi, Diyarbakırlı
İttihat murahhası	Cercis Ağazade, Kör Yusuf bey, Diyarbakırlı
İttihat şeflerinden	Müftizade Şerif bey
İttihat şeflerinden, İstinaf katibi Abdülkadir'in oğlu	Kemal efendi, Diyarbakırlı
İttihat şeflerinden, yüzbaşı	Veli bey, (Boneli) Veli babazade, Diyarbakırlı

Hükümet ve “İttihat ve Terakki Cemiyeti”ni temsil eden bu 29 görevlinin resmi adı “Meclis-i Ali”dir.[\[15\]](#) Başkanı, vali Çerkez Dr. Reşit bey ve ikinci başkanı, mebus Feyzi bey, Diyarbakır vilayetinin Ermeni katliamlarının düzenleyicileri ve uygulayıcılarıdır. “Meclis-i Ali”nin görev alanı, Diyarbakır merkez ve vilayettir.

Yakın destekçiler

1- Çerkez çeteciler ve vilayette yaşayan Çerkezler

2- Milis ordusu

3- Vilayette yaşayan tüm Kürt halkı ve aşiretleri

Bu şeytani plan, oldukça sistematik bir şekilde uygulandı.

Ermeniler Asker Hilali'nin altında

23 Temmuz 1908'de Türkiye'de Meşrutiyetin ilanıyla Kızıl Sultanın siyasi gücü, tahttan indirilmesiyle kırılır. İstiklal, Eşitlik, Adalet ve Kardeşlik "Hürriyet, Musavat, Adalet ve Uhuvet" bu dördü slogan kelimeleri halk arasında demokrasi umudunu artırır. Adalet ve Eşitlik ilelebet devam edecekti. Avrupa bile bu etkin değişiklik karşısında şaşırılmıştı. Ermeniler Hıristiyanlığın da etkisiyle her şeyi unutup kendi katilleri ile barıştılar, bu duruma kanmışlardı.

Milletin isteği üzerine, Ermeni mebuslar İstanbul'da başlarında bir cevher olan Osmanlı mebusu Krikor Zohrap başkanlığında, bir kanunun içinde bu maddeyi [meclisten] geçirmenin başarısının sarhoşluğunu yaşadılar. Buna göre Ermeniler'de (tüm Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi) askere gidebileceklerdi. Böylece hilalin altında kendi iradeleri ile vatan için kanlarını dökeceklerdi, (nasıl olsa tebasında idiler).

Ermeniler zeka ve becerileri ile, yüksek tahsilleri ile askerlik içinde çabucak ilerlediler, yükseldiler. 4. Ordu "ferik"lerinden[16] biri, konuşma esnasında şöyle der: "Ermeni gençlerin bir ayda öğrendiğini bir Türk, bir Kürt ancak iki yılda öğrenebiliyor." Diğer bir "ferik" ise "Kürt ordusu yerine, bir Ermeni alayında başkumandan olmayı tercih ederim."

"Amele Taburu"

Görünüşte parlak olan bu durum 1914'e kadar sürdü ve öldü. Ermeniler derin uykularından, Genel Kurmayın savaş emirleriyle uyandılar. Emirler gereği Ermeni askerlerin elindeki silahlar toplandı ve Amele Taburlarına sevk edilirler. Dağbaşlarında, yol yapımlarında,

Ermenilerin yaşadığı yerleşim bölgelerinden çok uzakta, vicdansız kumandanların elleri altında çalıştırılmaya başlarlar. Böylece Diyarbakır da, diğer Ermenilerin kalabalık yaşadığı bölgeler gibi, kendi gençliğinin gücünden ve bağlarından mahrum bırakılmıştı.

17 yaş altı çocuklar ve 50'nin üstü yaşlılar evlerde kalmışlardı. Orta yaşlılar: tüccarlar, toprak sahibi, zanaatkar ve entelektüellerdi. Bunların bazıları, üç katı bedel ödeyerek, Amele Taburu gibi kürek mahkumluğu, hayatından kurtulmuştu.

Sır dolu bir yolculuk

19 Nisan 1915 Pazartesi günü, Pirinççizade Feyzi bey, Meclis-i Ali'nin kararıyla, Cezirî ibin-'Amar^[17] adlı, Dicle nehri kıyısında, bir kazaya gider. Yol boyunca uğradığı köy ve kasabalarda, hükümet merkezlerinde, halkı kışkırtmak amacıyla propagandalar yapar. Amaç, onların dinleri icabı *gavur Ermenileri imha etmelerini* telkin ve tavsiye etmekte. Kürt aşiretleri ve Müslümanları dini görevlerini icra etmeye davet etmekte. Her türlü taşınır ve taşınmaz mallara el konulmalı. Ermenilerin genç, yaşlı ve bebek demeden, topluca kıyıma uğratılmasını, söylemektedir.

Şeyhler ve hocalar, en güzel kadın ve kızları, haremlerine alabilme hakkına sahiptiler. Her cuma camilerde, Ermeni gavurların çocuklarının yetimleşmesi, kadınların dullaşması ve malları ile birlikte İslamların sahip olması fetvası, verilirdi.

“Ey Allahım! Yettim etfalhum ve rammil nisahum ve ricalhum, ğanimetın lel muslimin”^[18]

Ayrıca İslamlar arasında yayılan dedikodu da “gavurların malı, canı ve namusu İslama helaldır” denilmekteydi.

Hatta müttefikleri Almanya ve Avusturya'nın Ermenileri katletme iznini Türkiye'ye verdiği inancındaydılar.

Feyzi dönüş yolunda, Şikeftan[19] adlı bir Kürt köyüne uğrar, Dicle nehri kenarında Raman aşiretine aittir. Orada İbrahim'in[20] karısı Perihan'ın evinde misafir olur. Bunun çocuklarından 'Amaro canı, katil, hırsız bir çete reisiydi.

Birkaç kez ölü veya diri, yakalanması için hakkında emir çıkmıştı. Sultan'ın "İrade-i Seniyesi" mahkemesince çıkarılmıştı. Annesi Perihan'ın emriyle kaçak yaşadığı ininden çıkar köye gelir. Feyzi "affi şahane" denilen devlet affına laik görüldüğünü müjdeler. Ancak Halifenin buna karşılık Ermenileri katletmesini istediğini söyler. Ermeniler keleklerle Musul'a gönderileceklerdir. Böylece Feyzi tehciye uğramış Ermenilerin sürgün yolunda talan edilip soyulması, imha edilmesi faaliyetlerini[21] de düzenlemiş olur. Kürt, Arap, Çerkez aşiret reisleri, şeyhler ve eşraf harekete geçer. Feyzi Diyarbakır'a döner, artık her türlü düzenlemeler yapılmış emirlerin gereği yerine getirilmişti.

Tutuklamalar ve Cezaevleri

16 Nisan 1915 Cuma günü, şehirde tutuklamalar başlar. O gece tüm Ermeni semtleri, sokakları ve damları jandarmalar, Çerkez polisler, jandarmalar, milisler tarafından sarılır ve işgal edilir. Kaçak askerlerin arandığı sebebiyle evler basılır, her evden var ise silah toplanır, 300'den fazla genç tutuklanır. Ahz ve Sevk'in merkezlerine götürülmek yerine, merkez hapisanelerine doldurulurlar.

19 Nisan Pazartesi günü, Ermeni kurum ve kuruluşların yönetici liderleri tutuklandılar. Siyasetçiler, ekonomlar, Ermeni Hayır Kuruluşu Dernekleri (AGBU)'nin tüm üyelerini, sözde bir sorgulamadan sonra cezaevlerine gönderdiler.

21 Nisan Çarşamba günü, Ermeni parti liderleri ve ileri gelenleri, Taşnak, Hınçak ve Ramgavar partilerin tüm üyeleri zindanlara doldurulurlar.

11 Mayıs'ta sıra geldi şehrin önemli simalarının tutuklanmasına... Devletin tüm Ermeni

bürokratları, tüccarlar, sarraflar, toprak sahipleri, fabrikatörler, mimarlar, zanaatkarlar hiçbir ayırım yapılmadan 50 kişilik zindan koğuşlarına 300-350 kişi doldururlar. Dışarı ile her türlü ilişki kesilmiştir. Cezaevlerinin ortamı ve şartları ise dehşet verici, dayanılmaz durumdadır.

Ruhani kesimi de nasibini alacak tümü tutuklanacaklardır. Ermeni Metropolitliği vekili başpiskopos Mıgırdıç Çılgıtyan (Tatvan pederi Der Mıgırdıç Çılgıtyan'ın oğludur) dokuz ruhban ile, Ermeni Katolik Metropolitliği başpiskoposu Antreas Çelebiyan üç ruhbanla, Ermeni Protestan başruhanisi Hagop Andonyan tutuklandılar. 27 Mayıs'ta bu sayı 980'e ulaştı.

Ermenilerin önemli bir toplantısı

Nisan'da Diyarbakır'da tutuklanmalar başlayınca, Ermeni partiler bir toplantı yapma gereğini duyarlar. Taşnak, Hınçak ve Ramgavar partilerin liderleri, yanlarına üçer kişi de alarak, başpiskopos Mıgırdıç Çılgıtyan başkanlığında Metropolitlikte genel toplantı yapılır. Topluluğun tüm kurumları; dini ve siyasi. Hatta bunların dışında önemli düşünürler, Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan topluluklarının ileri gelenleri de toplantıya katılırlar.

Gündem basitti, şöyleydi: "Ermeni halkı, bu dar ve sıkıntılı anında, öz savunmaya geçsin mi? Yoksa hükümetin verdiği sözlere, güvenip silahsızlanacak mıydı? Konu uzun bir süre konuşuldu, tartışıldı,... sabahlara kadar toplantıları sürmüştü. Bu toplantıda bulunanlar: Hacı Harutyun Kasapyan (Fransız Konsolosluğu görevlisi, çevirmen), Kazazyanlar'dan Cercis (meclis idaresi üyesi) ve Diran onun kardeşi 'Atallah, Dikran İlvanyan, (vilayet çevirmeni), İstepan Matosyan, Donciyanlar ve avukat Giragos Yenovkiyan, başlarında da başpiskopos Mıgırdıç Çılgıtyan'ın iddialarına göre: Ermenilerin kendilerini savunmaktan başka çareleri yoktur. Tüm parti lider ve temsilcileri, hep bir ağızdan karar aldılar: Haklarını ve namuslarını korumak zorundadırlar. Cellat Türk hükümetine, serseri İttihat ve Terakki Cemiyetine ve onların verdikleri sözlere güvenilmiyecekti.

Ancak bir diğ er grup, Kazazyan Amsih, Tırpancıyanlar, Yekanyanlar, Handanyanlar ve arkadaşları, Dikranyan Haçadur başkanlığında tam tersini iddia ederler. Onlara göre kendi şartlarının yetersiz oldu ğ u, ancak bir ay dayanabileceklerini, sonra ise onları çok kötü şeylerin beklediğini iddia ederler.

Haçadur Dikranyan “meclis-i idare” üyesi olması, dolayısıyla bu gücüyle, başpiskopos Çılgıtyan’ı hükümet aracılığıyla, sürgüne yollamak ve ona karşı olanları da, emniyet görevlilerine teslim edeceğini tehdit ederek, öz savunma fikrini de suya atmış olur.

Bunun neticesinde en ağır fatura Ermeni halkına çıkar. Böylece bu acı ve ağır durumdan bu kutsal birliği parçalayanlar da nasiplerini aldılar.

Cezaevlerinde işkence ve dayaktan ölenler

Diyarbakır vilayeti cellatbaşı “mebus” Feyzi ve cellat vali, cerrah Dr. Reşit bey, kendi İttihat mensupları ile birlikte yeni işkence çeşitleri icat ederler. Tarihin kendisini bile aş ağılayacak şekildedir. İşkencenin en dehşetine tabi tutulanların bazıları: Taşnak partisi liderlerinden Mihran Pastacıyan Fırat Koleji mezunu aktif bir üye, Giragos Ohannesyan, Dikran Çakıcıyan, Kasap Vahe, nalbant Hagop (Bozo), tarakçı Hagop ve polis Ohan, kuyumcu ve kakmacı ustası Hınçak partisi liderlerinden İstepan Çıracıyan milletvekili kurulundan iyi Türkçe bilen milliyetçi bir zat, Habab[22] köyünden Garabet’in oğlu (Midyat kazası Turabdin) Fırat Koleji Müdürü.

- Ve diğ er oğ lu Hosrow, Fırat Koleji mezunu hakimler kurulu genel sekreteri

- Ramgavar partisi liderlerinden Hagop Ozasapyan Harput’un Hoğ a köyünden, Fırat Koleji mezunu 1910’da Amerika’dan vatana döner. Dikran İlvanyan vilayet çevirmeni, Ermeni Hayırsever Kuruluşu (AGBU) sekreteri, Antep Koleji mezunu kültürlü bir genç.

- İstevan Matosyan: Şehir Meclisi üyesi Ermeni (AGBU), Diyarbakır şubesi müfettişi, tüccar, Amerikan gazı firması kuruluşundadır.

- Misak Şırıkcıyan: Belediye ve AGBU faal üyesi, Singer firması çalışanı yöneticilerindendir.

Bunlar gibi tüm entelektüeller ve arkadaşları, diğer tutuklular çeşitli işkence uygulamalarından sonra, Nalbant Boğos ve arkadaşları atlar gibi ayaklarına kızgın demir nal çivilenerek gezdirilir.

Aynı uygulamalara Mihran Pastacıyan ve arkadaşları da tabi tutulmuşlardır. Kimilerinin başı makinada ezilmiş, kafatası ise parçalanmıştır, kimilerinin el ayakları kesilmiştir. Bazılarının baş parmakları ezilerek kırılmış, el ve ayak tırnakları kerpetenle çekilmiştir. Tarakçı Hagop'un hayaları kesilmiş, bazılarının canlı canlı derileri soyulmuştu. Kasap Vahe ve arkadaşlarının vücutları parçalanarak kasaphane'de parça parça satılmıştır. Polis Ohan ve arkadaşları çarpmıha gerilmiştir. Tutuklular bu dehşet verici işkenceler karşısında, ölümü arar olmuşlardı. Kimileri bütün varlıklarını vereceklerini söz vererek, kurşunlanmak istemekteydiler.

Dehşet ve işkence görenlerin haykırmaları, yeri göğü inletmekteydi. Ancak Türk ve Kürt caniler, bu işkencelerin karşısında keyf alıp suskunluklarını korumaktaydılar.

Başpiskopos Mıgırdıç Çılgıtyan'ın uğradığı işkence korkunçtu. Bu ruhani aşağılanarak Diyarbakır sokaklarında ve çarşıda diğer Müslümanlara göstermek amacıyla, şeyh ve dervişlerin davul-zurnası eşliğinde gezdirilir ve caminin avlusuna getirirler.

Avluda hükümet görevlileri, İslam kalabalığı ve şeyhler davul-zurna eşliğinde ruhbanın üzerine benzin döker ve canlı canlı yakılır...

Bir iyilik umudu

Ermeni yaralıları bu dehşet içerisinde ölümü beklerken, Ermeni acı çekenlerin dostu, Amerikalı misyoner Dr. Smith'i beklemekteydiler. Bu iyilik meleği hastaları ziyaret etmekte, onları şefkatle teselli etmekteydi. Dua edilmeden gömülenlere bir ruhani gibi dua etmekte, cesetleri çöplerden toplayıp gömmekteydi. Dr. Smith ilaç ve tedaviyi parasız tedarik ederdi. Bazı kimsesiz yaralıları cebine sakladığı bir elmayı veya bir parça ekmeği götürür, ölüm döşeginde teselli ederdi. İyi yürekli doktor, cellat vali Dr. Reşit'in de dikkatini çekmişti. Başpiskopos Çılgıtyan'ın yanık vücuduyla Türk hastanesinin ahırına atılmış olduğunu görünce oraya giden Dr. Smith tanınmayacak bir şekilde cansız, yüzüstü atılmış, siyah bir bezle sarılmış başpiskoposun cesedini bulur. Vali durumu duyar ve Dr. Smith'i azarlar ve onun Belediye Hastahanesine girmesini engeller.

Dr. Smith, Diyarbakır'da kalmasının faydasız olduğunu görür ve önce eşini Harput misyonerlerinin yanına yollamak ister, ardından da kendisi gidecektir. Miss Smith, şehirden dışarı çıkarken üstü aranır. Polisler küçük bir odada kocasının huzurunda soyundurulur. Miss Smith'in koltuğu altında, Harput Amerikan Konsoloslugu ve misyonerlerine yazılmış bir rapor bulur. Bunun üzerine vali Dr. Smith'in evinin aranması emrini verir.

Diyarbakır İngiliz Konsolosu Monck-Mason bir görev evrakını mühürlü bir şekilde Dr. Smith'in evine yollamıştı, Amerikan Harput Konsolosu Mr. Davis'in yanına yollanabilmesi içindi (büyük bir kağıt destesiydi). Bu paket hükümetin eline geçer. Bunun üzerine vali Dr. Smith'i şehirden kovar. Böylece zavallı Ermeniler iyi yürekli, doğru ve şefkatli, son ümitleri olan Dr. Smith'i de kaybederler.

Bir Kürt çete reisi

Kürt Ramma aşiret reisi Şıkeftanlı 'Amaro, vali'nin emriyle Diyarbakır'a gelir ve valiyi ziyaret eder. 'Amaro, kısa boylu, esmer, yüzünde çiçek izleri olan, başında Kürtlere ait beyaz bir külah, uzun renkli ipekten yazmalarla süslü, aşiret reisi olduğuna ait işaretli bir kıyafetliydi. Üzerinde fişekliği, hançer, kama ve kılıçla, elinde mavzer gezerdi.

İnsan kasabı vahşi Kürt, okuma yazma bilmez, siyasetten ve ahlaktan anlamaz, ömrünü dağlarda çetecilik, eşkıyalıkla geçirmekte olan bir zattı. Onlarca kez “irade-i seniye” ile ölüme mahkum edilmişti. Ama bugün mebus Feyzi, jandarma kumandanı Çerkez Rüştü beylerle birlikte büyük bir sevgiyle vali 'Amaro'yu kabul eder.

Valinin 'Amaro ile olan konuşmasını Feyzi Kürtçe'ye aktarır.

“Oğlum 'Amaro, birkaç günde 700 kadar zengin ve tanınmış Ermeni'yi, kelekler yoluyla gönderilmek [üzere], bizim yaver binbaşı Çerkez Şakir bey korumasında, Musul'a sürgüne götürülecekler. Senin köyün Şikeftan'a vardıkları zaman, orada Şakir beyin emriyle, senin aşiretinin eliyle onları imha edeceksin. Eğer bir kişiye bile acıdığını duyarsam, şahsen seni sorumlu tutarım. Hükümetin bu emrini yerine getirirken, Sultanın nişan ve hediyeleri ile seni ödüllendireceğim.”

'Amaro bu konuda onlara garanti verir ve şöyle der: “Ser sare mın, ser çave mın.”[\[23\]](#) Böylece 'Amaro, vali ve Feyzi'nin emirlerini alarak ertesi günü Şikeftan köyüne gider. İki araba yükü kendir ve “Tekalif-i Harbiye” nin verdiği hediyeleri götürür.

Bezvan[\[24\]](#) şehitleri

Valinin emriyle bir Denetleme Kurulu kurulur. Bu kurulun başkanı Feyzi'dir. Bir zamanlar Feyzi, cezaevine atılmış varlıklı ve nüfuzlu Ermenilerin önünde el pençe divan dururken, bugün onları ölümlerden ölüm seçmeleri için kendi huzuruna çağırır. Feyzi Ermeniler arasından 636 kişiyi, en önemlileri olarak listelere adlarını alır.

30 Mayıs 1915 Pazar sabahı listedeki tutuklular ki; Diyarbakır'ın en varlıklı ve ünlüleriydiler. Milisler, Çerkezlerle çevrili yaver binbaşı Şakir beyin öncülüğünde, 23 keleşe bindirilerek Musul'a sürülmek üzere yola çıkarılırlar.

9 Haziran'da kelekler Şikeftan'a varırlar. Yaver Şakir bey 'Amaro ile çok önceden görüşmüş ve her şeyi planlamıştı. Keleklerin Şikeftan'a girişinde Kürt çeteler tarafından kurşun yağmuruna tutulurlar. Plan gereği Şakir bey milislere eşkıyaları vurmaları emrini verir. Onların getirdiği habere göre, üç Kürt vurulmuş diğerleri kaçmıştı. Şakir beyin içinde bulunduğu kelekte en ünlü ve varlıklı Ermeniler vardı. Bunlar, Kazazyan Amsih, Cercis ve Diran, Haçadur Dikranyan ve onlarca insan.....

Onlara yolun çok tehlikeli olduğunu ve 23 kelektekilerin tüm para ve mücevherlerinin bir listesinin yapılmasını, hazırlamalarını ve ona verilmesini ister. Kendisi de paraları çantasına toplar ve askerler eşliğinde çok iyi korunacağı sözünü verir. Toplanan 6 bin altın Şakir beyin çantasındadır.

9 Haziran'da kelekler Şikeftan'a vardığı zaman geceyi geçirmek için karaya çıkarlar. Yaver Şakir bey 'Amaro'nun ziyaretini kabul eder. Şakir bey ve bazı dostlarına yiyecek getirmiştir. Ve köylerinin aşağısında Kürt aşiretlerinin, çetelerin Dicle nehrinin sağ ve solunu tutmuş, kelekleri soymak için beklemekte olduklarını söyledi. Kısa bir görüşmeden sonra yaverin keleşinden başlayarak tüm kelekleri boşaltma kararı alırlar. Altışar kişi dikkat çekmemek için karaya çıkarlar. 'Amaro'nun organize ettiği şekilde Şikeftan köyünde ikinci bir emre kadar istedikleri evde konaklayabilecekleri söylenir. 'Amaro evleri önceden seçmiş ve ayarlamıştı.

Plan hayata geçirilir. Milisler ve Çerkezler eşliğinde altışar kişi köye yönelirler. Onları bekleyen 'Amaro aşireti mensupları, onları soyundurur, iplerle bağlarlar ve köyden uzakta Bezvan vadisine götürülürler. Böylece tüm tehcire tabi tutulanlar altışar kişi elleri bağlı şekilde vadiye toplarlar. Tüm geçit ve tepeler 'Amaro'nun aşireti Ramman'ın mensupları tarafından önceden tutulmuştur.

Her şeyin hazır olduğunu gören Şakir bey, Çerkez ve milislerle oraya varır ve katliamın en korkuncunun uygulanmaya başlaması emrini verir. Silahlar ve topların gümbürtüsü,

kılıçların şakırtısı, kurbanların haykırırları birbirine karışır. Bu vahşet bütün gün devam eder. Kimileri dua ederken, kimileri de yardım için bağırırmaktaydı.

Ama nafile gökyüzü sessiz ve yeryüzü vicdansız bir cehenneme dönmüştü. Üç saat sonra vadide sessizlik sürmekte, cesetler oraya buraya yayılmıştı. Çay, Bezvan vadisinde saatlerdir kan akıyordu. Kızıl Yaver'in emriyle, milis kasaplar ve Çerkezler vadiye inerek sağ kalan, can çekişenlerin başlarını keserek işe son verirler.

Böylece 9 Haziran 1915 Çarşamba bu kara günün gün batımında Diyarbakır Ermenileri'nin en elit 636 kişisinin de güneşi batar. Onların cesetleri vahşi hayvanların en yırtıcı kuşların yemi olur.

Yaklaşık 15 gün sonra bu yılan yavruları - vali ve Feyzi - 'Amaro'yu ödüllendirmek için Diyarbakır'a davet ederler. On Çerkez, vali tarafından 'Amaro'yu karşılamaya gider. Anbar çayı kaynağının yanında onu öldürür ve bu drama son verirler.

Diyarbakır İslamlarının olağanüstü toplantı ve kararları

İttihat Komitesi bu günlerde mebus Feyzi'nin başkanlığında büyük bir toplantı yaparlar. Bu toplantıya önde gelen eşraftan Bekir bey, müftü İbrahim efendi şehrin tüm eşrafı, şeyhler, ulemalar, hocalar, beyler, paşalar ve tüm İttihatçılar katılırlar. Gündem, Diyarbakır vilayetinde yaşayan 150 bin Ermeninin kitlesel imhasıydı. Uzun süren münakaşadan sonra verilen karar, "Tüm Ermeniler ayırt edilmeden, erkek, kadın, büyük ve küçük genç katledilmelidir. Bu izin Muhammed'in Kuran şeriatından verilmiştir. Küçük çocuklar ve güzel kadınlar buna dahil değildir."

Bu büyük genel toplantıda yalnızca müftü İbrahim şöyle bir iddiada bulunur. "12 yaş altı, kız ve erkek çocukları İslamlaştırılmalı, güzel kız ve kadınlar haremlerine alınıp Kürt ırkı güzelleştirilmeli" dedi.

Toplantı ve görüşmeler Ulu Cami’de üç gün sürdü. Nihayetinde hükümet siyasi ve askeri yöneticiler, yerel halk iradelerini açıklayarak projenin gerçekleşmesini sağladılar. Sonunda Türk ve Kürtlerden oluşan olağanüstü toplantı hep birlikte “Ermenilerin imhası, sadece güzelleri ayırmak” kararını Kuran’a el basıp yemin ederek alırlar. Hiç kimse komşusu, ahababı, arkadaşı diyerek ayrıcalıkta bulunmayacaktı, hatta süt kardeşi olanlar bile... çünkü bu karara karşı gelenler, dine şeriata da karşı gelmiş olacaktıdır. Toplantıdakilerin tümü kararı imzalarlar ve uygulamaya geçmek için cellat vali Dr. Reşit bey ve Feyzi’ye raporu teslim ederler.

Kararın hayata geçirilmesi

Mardin’de mutasarrıf Bedreddin, komiser Memduh

ve Mardin Ermenileri’nin katliamı

Vali ve Feyzi, İstanbul yönetimi tarafından cesaretlendirilmişti, çünkü İttihat Merkezinden verilen rapor başarıyla uygulanmıştı. Büyük başarılarından dolayı mektupçu Bedreddin ve komiser Memduh beyi Mardin’e göndermeye karar verirler. Bedreddin, Hilmi beyin yerine mutasarrıf olarak atanır, çünkü Hilmi vicdanlı biridir, katliam emrini uygulamakta pek de istekli davranmamıştır, bu yüzden Musul’a sürülür. Memduh bey ise, polis müdürü olur. Bu iki zata Mardin Ermenileri ve Mardin’den geçecek Diyarbakır Ermenileri kabilelerinin kitlesel imhasını sağlayabilmeleri için her türlü hak ve izin verilmiştir.

Bedreddin ve Memduh, büyük çalışmalar yapmadan, Mardin’de bulunan İttihat Komitesi ve taraftarlarının da yardımıyla şeytani planı yapmışlardır. Buna göre, Dara ve Ras ül-Ayn çevresi (Romalılardan kalma) boş ve hazır kuyular, yer altı geçitleri ve zindanlar, Diyarbakır, Mardin ve aynı bölgeden geçen Ermeni tehcir kabilelerinin mezarları olacaktıdır.

Mutasarrıf Bedreddin ve polis müdürü Memduh ile birlikte Mardin katliamlarının

sorumluları[25] şunlardır:

Abdülrahman Kavvas, belediye başkanı Hıdır Çelebi, Abdülrezzak Şahtana, Muhammet Gabuşo, Abdullah Hıdır, vergi müdürü Necip efendi ve sevkiyat memuru Abdülkerim efendi ... bu canavarlar şeytani planlar uygulamışlardır.

Bunların tümünün yanında güzel kadın ve kızlar bulunmaktaydı. Kurtulacakları günü beklemekteydiler.

2000'den fazla Ermeni Katolik ve 100 aile kadar Protestan Ermeni sadece Mardin şehrinde katledildiler. Vahşetin en büyüğü şehirdeki ruhanilere uygulanır. Ermeni Katolik Başpiskopos Maloyan, peder Ohannes Boduryan, der Mıgırdıç Kalyoncuyan ve tüm ruhban sınıfı, Protestan İskif[26] Selim Cercis şehit edildiler. Aynı vahşet tüm Mardin sancağı Ermeni nüfusuna uygulandı. Amerikan misyonerlerinden Dr. Thom,[27] Mr. Andrus,[28] Mis Fenanga,[29] Ermeni perişan göçmenlere yardım ettikleri için, Bedreddin tarafından 1915 Ağustos'unda sürgün edilirler. Misyonerlerin yanında saklanmış, sürgüne giden Ermenilerin, Amerikadaki akrabalarına verilmek üzere 7.000 altın bulunmaktaydı.

Mutasarrıf Bedreddin tüm bu paraları misyonerlerin elinden alır. 3 Ağustos 1915'te onları sürgüne yollar. Dr. Thom henüz Sivas'a varmadan, Ermenilere uygulanan vahşet ve eziyetlere dayanamayarak öldü. Mr. Andrus ve Mis Fenanga Amerika'ya vardılar.

Tüm Mardin şehrinde 200 aile kalmıştır.

Diyarbakır vilayetinin diğer kaza, köy ve kasabalarda uygulananlar

Her sancak, kaza ve müdiriyet kendi sınırları içinde bulunan Ermeni köyleri tehciye tabi tutmaya başladı. Milis, Kürt aşiret reisleri ve onların aşiretleri devletin isteği doğrultusunda hareket ederler. Hükümet, önce erkekleri "amele taburu"na göndermek üzere topladılar.

Kimileri yollarda, vadilerde soyulduktan sonra katledildiler. Sonunda sahipsiz, savunmasız kalan Ermeni kadın ve çocuklar evlerinden zorla, döverek çıkartılarak grup grup Ras ül-'Ayn ve Deyr-zor'a sürüldüler. Hiçbir hazırlık yapmalarına izin verilmeden yaya olarak bu ölüm yoluna koyuldular. Allahım bu kadınların, kızların, çocukların haykırıışları göğe yükseldi. Bu insanlar vicdansızca dövülerek zorla evlerini, yurtlarını terk etmeye zorlandılar.

Dayak ve kırbaç darbeleri altında topraklarını terk eden çöllerde, yabancı ve uzak yerlere sürülen insanların başlarına neler geleceği, hangi eziyetleri görecekleri meçhuldu.

Milisler ve Kürtler kadın kız kabilelerine çok kötü davranmaktaydılar, onları soyundurup, giysileri, paraları, mücevherlerini de soymaktaydılar. Kimilerinin ise namus dışında derilerini de soymaktaydılar. Kılıç ve silah zoruyla sürülen bu kabilelerin yeşil ot haricinde yiyecek bir şeyleri kalmamıştı.

Güzel genç kız ve kadınları kabilelerden ayırıp kendi haremlerine almaktaydılar. Çirkin çocuk ve kadınlar ise katledilip, gömmeden yolun ortasına dağınık bir şekilde terk etmekteydiler. Tümü vahşî hayvanlar ve yırtıcı kuşlara yem oldular.

Milis ordusu, jandarmalar, Kürt aşiretleri ve Çerkezler gece gündüz iş başındaydılar. Diyarbakır vilayetinin tüm sancakları, kazaları ve köylerinde yaşayan Ermeniler sürülmüş soyulmuş ve topluca imha edilmişlerdi.

Sıra Diyarbakır şehrine gelir.

Diyarbakır şehrinde

1915 Temmuz ayı, Diyarbakır şehri Ermeni nüfusunu tehciye tabi tutmaya ve sürgün yolunda imha etmeye ayrılmıştı. Eli kanlı cani Feyzi ve canavar Vali Reşit, olağanüstü toplantıda alınan kararlar gereği, İttihatçılar aracılığı ile tüm İslam kesimine hiçbir

Ermeni'yi ayırt etmeden öldürmelerini emretmiştir.

Milis binbaşı Yasinzade Şevki bey ve jandarma kumandanı Çerkez Rüştü bey, her gün öğleden önce, birkaç polis ve Çerkezle birlikte Ermeni evleri basıp aile üyelerini kayıt etmekte ve kapılarının önüne nöbetçi milisler dikmekteydiler.

Dışarı ile olan ilişkileri kesmekteydiler. Aynı gün, gün batımından sonra yaklaşık yüz aile yola çıkarılır. Bir grup Mardin yoluyla güneye, diğer bir grup da Karabahçe yoluyla batıya, Mardin Dara, Vaveyli Vadisi,[\[30\]](#) Ras ül-'Ayn, Nusaybin ve Deyr-zor'a yola çıkarılır. Milis ve Çerkezlerin keyfleri doğrultusunda bir ölüm yoludur. Kafiyelelerin haykırmaları, yalvarmalarını anlatacak kelimeler bulunamaz. Gece karanlığında kadın ve kızlar saçlarından çekilerek, ellerinden bağlanarak zorla evlerinden dışarı çıkarılırlar. Polisler, milisler, Çerkezler, jandarmaların asli görevlerini...

[s. 73 orijinalde eksik]

Ermeni Katolik başpiskoposu Antreas Çelebiyan kendi topluluğu ileri gelenleri ve Amsih Sabbağ'ın ailesi ile birlikte sürgüne gönderilir.

Ermeni Protestan başruhanisi Hagop Andonyan ailesi ile birlikte, damadı Mavlıyan Bedros ve ailesi ve diğer Protestan aileler Karabahçe yoluyla sürülüp tümü katledilir. Burada mebus İstapan Çıracıyan ve eşi Dudu'nun derilerini yüzerler.

İngiliz Konsoloslugu şeref çevirmeni Dr. Oskiyan Topalyan (aslen Antepli) aylar önce Erzurum'a sürülür ve orada öldürülür. Eşi Şamiram ve iki çocuğu ile baldızı Viktorya ve eşi İstapan Matosyan tüm aile fertleri ile birlikte komşuları Osman efendinin oğlunun himayesinde onların arabaları ile Akpınar'a götürülürler. Altı saat Diyarbakır'dan uzakta, Osman efendi köyü Mardin yolundadır. Şamiram ve Viktorya'nın babası rahmetli Dr. Garabet Pirinçyan, (Diyarbakır Protestan topluluğu başkanı) 25 yıldır Osman efendi ve tüm

sülalesinin doktoruydu. Dr. Oskiyan da son 10 yıl ailenin doktoruydu. Tüm bu Ermeni aileyi çocukları ile birlikte koruyabilmek için köyüne götürecektir, ancak doktorların eşleri Viktorya ve Şamiram'ın Osman efendi çocuklarına karılık yapması şartı koşulur. Kadınlar bu şarta itiraz edince, Osman efendinin çocukları ve Akpınar köylüleri tarafından vahşice katledilirler.

Fransız Konsolosluğu çevirmeni ve Konsolos Yardımcısı Hacı Harutyun Kasapyan'ın karısı Gadar ve iki kızları Roz ve Virjin sürgün yolunda katledilirler. Sadece Levon saklanır. 7 Aralık 1917'ye kadar, sonra da Kürt giysileri içinde kaçar ve kurtulur.

Ermeni sürgün kabilelerinden büyük sayıda olanı, Diyarbakır şehri güneyinde bir saat uzaklıkta Çaroxiye köyüne yakın Kozan Dere'de vahşice öldürülür ve Kürtler eliyle cesetler parçalanır.

İttihatçılar, parçalanmış cesetlerin erkeklerine beyaz sarık ve kadınlara ise başlarına yaşmak bağlayarak fotoğraflarını çeker ve Almanya'ya İstanbul'a gönderirler. Burada amaç "Ermeni asiler ve fedailer" Kürtleri böyle öldürdüler imajını yaratmaktır.

Böylece yeni bir iddia ortaya atılmış olacaktır. Ona göre; Ermenilerin bu vahşeti karşısında, devlet güçleri Kürt aşiretlerini zapt edememiş ve Ermenilere misilleme yapılmıştır. Ermenilerin İslamlara sözde yaptıkları karşısında Türk, Kürt, Arap ve Çerkezler de Ermenileri öldürmüşlerdir.

Karacadağ'ın kuzeyinde yaşayan Kürt Tırkan aşireti "Hamidiye'nin altı süvari gücü" olarak 24.000 kişi, Ermenileri soyup öldürdüler. Şeytan Deresi ve Kaynaz köyü yakınında Bikutlan vadisinde öldürdükleri Ermenilerin cesetlerini parçalayarak, gömmeden bıraktılar. Vahşi hayvanlara yem ettiler.

Bu cehennemi durum 1915 Ekim'ine kadar devam etti. Kabilelerden ve muhacirlerden çok

kötü şartlarda Ras ül-'Ayn'a varanlar, bu kez de yerli Çerkezlerin vahşeti ile hem soyuldular hem vahşice katledildiler. Katliamın en vahşisi ve rezilane bir durumu ortaya konur ve cesetler boş kuyulara atılır. Pek çok kadın soyundurulup işkence gördükten sonra cesetlerle dolu kuyularda can çekişirler. Kimileri de ölü numarası yaparak kendi istekleri ile kuyularda cesetlerin arasına saklanırlar. Bir diğeri de ölüme atlayarak intiharı, kurtuluş olarak seçerler.

Bunlardan bir bölümü de Halep'e vardılar. Diyarbakır'lı Kazazyan adlı varlıklı ailenin üç kızkardeşleri Vartuhi 24 yaşında, Hermine 21 yaşında ve Takuhi 19 yaşında Halep'e yarı çıplak, yarı ölü vaziyette varırlar. Üzerlerinde hala bıçak ve kurşun izleri taşımaktaydılar.

Bu üç bayan inanılmayan vahşetleri anlatırlar. Tarih sayfalarının bile hazmedemeyeceği rezaletleri görmüşlerdi.

“Kozan” ve “Şeytan” dereleri Diyarbakır'a yakın, Bezvan Vadisi, Şikeftan köyü yakınında, Mardin'e yakın Vaveyli vadisi ve Roma zindanları olan Dara ve yer altı geçitleri ve Ras ül-'Ayn'ın yıllarca boş kalan büyük kuyuları binlerce katledilmiş, parçalanmış ve gömülmemiş Ermeni cesetleriyle dolmuştu. Bugüne kadar bu kuyular açılmamıştır.

Ras ül-'Ayn Çerkezleri, bu vampir asalaklar, kabilelerde öldürdükleri kadın ve kızların saçlarından örülmüş, 25 m'lik kalın ve uzun bir halat (3 inç), hediye olarak kendi reisleri olan Feyzi beye yollarlar. Bu bir soykırım tacıdır.

Sağlık (Sıhhiye) müfettişi Dr. İsmail beyin sürülmesi

Hükümet 400'den fazla 1-3 yaş arası Ermeni kız erkek yetimleri toplar ve Protestanların Büyük Konak denilen okul binasına doldurur. Birkaç ay onlara bakar. Ancak aniden bir sabah arabalara doldurur, Dicle nehri kıyısına getirirler. Onları canlı canlı ayaklarından baş aşağı tutarak, azgın akan nehrin sularına bırakırlar. Bazılarının el ve ayaklarını keser,

kafasını parçalayıp suya atarlar. Bazılarının başlarını oklarla delerler, parçalayıp köpeklerin önüne atarlar. Canavar Türk hükümetinin temsilcileri Kürt ve Çerkezler'in bu vahşetini seyrederken eğlenirler.

Dr. İsmail bey Sıhhiye müfettişidir. Bir gün dostları ve arkadaşları arasında bu vahşetleri lanetler ve esefle karşılarken onlara: "Allah bu cani katillerin günahlarını affetse bile, bu dili olmayan günahsız çocukların, bu 400 yetimin üzerine uygulanan vahşeti affetmeyecektir. Bu vahşet hükümeti de düşürecektir." Dr. İsmail de görevden alınarak İstanbul'a yollanır.

Dicle nehri insanların canavarlığı ve vahşeti öncesi, Allahın cenneti olan bu toprakları sulamaktaydı. Oysa şimdi kuzey-batıdan Gölcük'ten gelen Bakır-Madeni[31] yoluyla ve kuzeydeki büyük kaynağından Bilzileyn'den Nerip Dağı arası ve Dıbne üzerinden, katledilmiş Ermeni kabilelerin büyük-küçük cesetlerini taşıyarak Diyarbakır'ın sayısız kurbanlarına karıştırdı. Dicle nehri altı ay kızıl renkte ve bulanık aktı. Halk ne Dicle suyunu içebildi, ne de nehirden çıkan balığı yiyebildi. Binlerce insan cesedi nehrin yüzü üzerinde yüzdü.

Diyarbakır savunması

Diyarbakır şehri, 1895 Kasım ayı katliamlarında üç gün büyük bir cesaretle karşı koydu. Kürtler ve askerlere karşı savunarak namusunu korudu. Oysa şimdi birlik sağlanamadığı için diz çöktü.

Çok acıdır ki Kazazyan Amsih, 1895 olaylarının kahramanı, 15 gün evini korudu, semtine saldıran asker ve jandarmanın yardımıyla binlerce asi ve başı bozuğa karşı çıktı. Bunların başı Feyzi'nin babası Arif efendi'dir. Onlardan onlarca öldürerek cesurca durumunu muhafaza etti. Şehrin Ermenileri'nin büyük bir kısmı Kazazyan efendi'nin semtine sığınmıştı. Bugün de aynı cesur hareketler beklenmekteydi.

Ancak sevindirici olanı bazı ailelerin kendilerini ve ailelerini korumak için yaptıkları savunmadır. Bunlar arasında şu aileler vardır: Mardin’li Mardo, Hazrolu Giragos, Zavzavatçı Mınco ve İspiroğlu Mardo.

Bunlar haftalarca, aylarca hatta yıllarca silah toplayıp sürekli yer değiştirmişlerdir. Mağaralarda kuyularda sürekli saklanıp düşmanla mücadele etmişlerdir. Açlık, soğuk, kar, yağmur onları yıldırmadı. Nihayetinde de kendileri ile başkalarını da kurtarmışlardır.

Mardin’li Mardo bir gün dara düşer, bir muhbir para karşılığı onların yerini ihbar eder. Yüzlerce asker, milis, polis, jandarma ve Çerkezler, binbaşı Yasinzade Şevki bey emri altında mağarayı kuşatırlar. Mardo’nun eski arkadaşlarından Sersem Ohno adlı bir kişi, onu ikna etmesi ve dışarı çıkıp teslim olması için götürülür. Şevki bey bu isteğini tekrarlar. Cellat vali ve tüm hükümetin sözleri ve yeminleri, kendisi ve arkadaşlarının hayatta kalmasıdır.

Kahraman kişi de şöyle cevaplar “sersem Ohno sen adın gibi sersemsin, katillerin sözüne nasıl inanırsın, onlar yalancı cinsidir. Sen dön gel eski arkadaşının yanına, veya git, kaybol cehenneme git! ne de olsa Ermenisin, senin katilin olmak istemem” Ama sersem Ohno, inatla ve aptalca, Şevki’nin zorlaması ile mağaraya girmek ister, arkadaşı Mardo’yu yakalayacaktır. Aniden alnından yediği kurşunla yere düşer, Mardo haç çıkarır ve arkadaşlarının yanına döner.

1917’ye kadar onlarca Ermeni genci, damdan dama, mağaradan mağaraya, kuyulara, bahçelere, Evselin (şehrin güney-doğusunda Dicle sahilinde bulunan ormanlar) ve surların deliklerinde yaşayarak saldırgan pek çok kişiyi öldürdüler. Yaşamak için önlerine kim geldiyse soydular. Bunlar hayatı, fare ve kertenkele gibi dişleriyle çekiştirdiler. Namusları, şerefleri, hayatta kalmaları için başka çareleri yoktu.

Bu kahramanların ruhu şad olsun.

Takdire şayan bir başpiskopos ve bir yaşlının Meryem Ana'ya mum yakması

İster Ermeni kaçak askerler, ister amele taburdan firar edenler, hayatlarını kurtarmak için mücadele veren Ermeni gençleri, şehirlerin merkezinden uzakta kaçak bir hayata sahiptiler. Halkın pek çoğu bu firarilere hayatta kalabilmeleri için yardım etmekteydiler. Firarilerin evi yurdu yoktu, sürekli kaçmak ve kaçak hayatı yaşamak zordu. Türk hükümeti ise tüm ordusuyla, milis gücüyle, jandarmalarla, Kürt aşiretlerle, Çerkezlerle ve muhbirleri ile birlikte gece ve gündüz insan avlamaktaydı.

Kim firar veya fedai Ermeni gençlerine yardım ederse hapis ve ölüm cezasına çarptırılacaktı. Ama onların yerini ihbar edenler bolca ödüllendirilecekti.

Kildani yaşlı bir kadın Surp Bedros (Mar Bıtrıs[32]) Kildani Kilisesini her gün ziyaret etmekteydi. Meryem Ana heykeli önünde mum yakar, diz çökerek dua ederdi. Bu saf kadın bir gün komünyon (kutsal ekmek ve şarap) alabilmek için pedere itirafta bulunmak zorundadır. Bir sırrı olan kadın, Ermeni gençlerini birkaç haftadır evinin zertzemin denilen bodrum katında sakladığını, yedirip içirdiğini itiraf eder. Peder ise biraz düşündükten sonra, bu anlatılanları başpiskopos Süleyman'a[33] anlatır.

Bu iyi yürekli cesur ruhani: "Bu durumda bir kötülük yoktur," der. Yaşlı kadını huzuruna çağırır ve kiliseye gelmek yerine, o kaçak fedaileri yedirip içirmesini öğütler ve şöyle der: "En büyük iyiliği ve tanrının razı geleceği hayırseverliği yapmaktasın. Sen de Yuḥanna gibi Meryem Ana'nın kucağına gideceksin, ne zaman maddi yardıma ihtiyaç duyarsan bana gel." Allah razı olsun böyle iyi yürekli cesur ruhanilerden, Allah, bu saf kadını da Meryem Ana'ya olan inancıyla, razı olsun.

Alman canavar bir kumandan

Mışkin aşiretinden Mardinli bir Kürt, Diyarbakır'ın varlıklı Ermeni ailelerinden güzel bir kız

olan bayan Arusyan'ı kaçıtır evine götürür. Bu bayan Latin Kapuçin Kızlar Yüksek Okulu'ndan mezundur. İyi Fransızca bilen Arusyan, şehre bir Alman binbaşı kumandan geldiğini duyar. Bu zat, Diyarbakır vilayeti otomobiller tabur kumandanıdır. Bayan bu etkili nüfuzlu kişiye Fransızca mektup yazar. Mektubunda kendi durumunu anlatır. İsa-Mesih adına kendisini kurtarmasını ister. Alman kumandanın cevaben yazdığı mektup şöyledir: Eğer bayan Arusyan kendisinin Diyarbakır'da olduğu sürece karısı olma görevini üstlenecekse onu kurtaracaktır. Arusyan Alman kumandana şöyle yazar: "Sizin gibi canavar ve dinsiz bir Alman kumandanın eşi olmak yerine, cahil, katil bir Kürdün karısı olmayı tercih ederim."

Bu Alman ahlaksız kumandan Ermeni Surp Sarkis kilisesini Alman "otomobil taburu" merkezi yapar. Hiçbir Hıristiyan veya Müslüman duygularına saygı göstermez.

Fatih Paşa Mahallesi'nde (1895 katliamlarında Ermeniler teslim olmadıkları için semtin ismi "Gavur Mahallesi" olarak anılmıştır) inşa edilmiş olan Ermeni Surp Giragos yedi horan (sunaklı) kilise Almanlar'ın Genel Kurmaylığının merkezi olur.

Bu Almanlar'ın göz yumması ile yerel Müslüman halk, büyük kilisenin çan kulesini yıkarlar. Surp Giragos kilisesi çan kulesi bir yıl önce inşaatı bitmiş 2.000 altın harcanmıştı. Ermeniler bu cani ve ahlaksız Almanlar'dan yardım beklemekteydiler.

Diyarbakır vilayetinde Ermenilerin kayıpları

Diyarbakır vilayeti Ermeni nüfusu yaklaşık 150 bin olarak hesaplanır. Her köyün nüfusu "Diyarbakır Ermenileri İstatistiği" nde kayıtlıdır.

Uzun süreli bir istatistik çalışmamdır. Bu kitapta tüm manastırlar (ayakta veya yıkılmış), kiliseler ve okullar kuruluş tarihleriyle ve ferman tarihleriyle tespit etmişim. Ayrıca metropolitler, ruhbanlar, pederler, bay ve bayan öğretmenlerin adları ve soyadları,

öğrencilerin sayıları, tüm vilayet toprağı, ziraat, kültür ve Ermenilere ait her şeyi kaydetmiştim. Tek tek her şeyi “araştırmalar-istatistikler” kitabımdadır.

Diyarbakır’dan kurtulup bugün Halep’te olanlardan aldığım haberler ve elimdeki listelere göre 25-26.000 Ermeni şehirden, köy ve kazalardan 60-65.000 Ermeni kaybı söz konusudur. Genel yekünde ise ayrıca 9.000 insan kaybı mevcuttur. Demek ki, yaklaşık 59.000 Ermeni hayatta kalabilmiştir. Açlıkla, hastalıkla savaşıyor, henüz yaşama ümitlerini kaybetmemiş Ermeniler vardı.

Şehit düşen Ermeni muhacirler, düşünürler, görevliler, önemli kişiler, ünlü tüccarlar ve sarrafların adlarının listesi, ayrıca Halep’te, oraya buraya dağılmış, hayatta olan Ermenileri elimden geldiği kadar titizlikle kaydettim.

S o n u ç

1- Gördüğünüz gibi, Ermeniler başkaldıran, ayrılıkçı bir güç değillerdi. Bu yüzden cehennemi katliamları, korkuları, perişanlığı akıllarından geçirmedikleri için hazırlıksız yakalandılar.

2- Ermeni siyasi partiler, hiçbir silahlı direnç gösterecek hazırlıkta bir kararları yoktu. Türklerin iddia ettiği gibi devlete başkaldırı, sırtından vurma gibi... iradelere sahip değillerdi. En etkin devrimci hareket Van’da olmuştur, bu da Van’ın öz savunması olmuştur. Bu da bir halk hazırlığı ve savunmasıdır. Hayatlarını namuslarını korumanın başka yolu olmamıştır.

3- Rus askerleri yetişmeseydi Van Ermenileri imhası kaçınılmazdı. Şebinkarahisar ve Urfa savunmaları da halkın organize olamadan, yetersiz bir korunma iç güdüsünden ortaya çıkmıştır. Düşmanın iddiaları gibi Ermeni partileri saldırı ve mücadeleye hazırlıklı, Türklere ihanet edebilecek durumda organize olsalardı, zaten düşman katliamı gerçekleştiremezdi.

Bu yüzden savunmasız Ermeni halkı kitlesel imhaya tabi tutuldu.

4- Ermenilerin tehciri ve imhası projesi, Türkiye'nin en ücra köşesinde bile sistematik bir şekilde uygulandı.

Bu konuda sorumlu olanlar

1- Türk hükümetinin askeri ve siyasi, tüm kurum, kuruluş ve görevlileri harekete geçti, katliamlara ortak oldu.

2- İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul ve taşranın tüm kulüpleri ve üyeleri

3- Tüm İslam halk, ırklarının ruhuna sadık kaldılar, şahsi menfaatler ve keyfiyetleri sebebiyle kitlesel imhalara ve katliamlara, talan ve kaçırmalara iştirak ettiler.

4- Almanya sorumludur, halkı ve hükümeti destekleyip cesaretlendirmiştir. Almanya olmadan Türk bu kadar büyük katliamı yapamayacaktı.

5- Burada hatırlanması gereken ayrıcalıklar da olmuştur. Türk veya Kürt asker ve sivil, Ermenilere takdir edilecek hizmetler vermişlerdir. Maalesef bunların sayısı az da olsa canavarların dünyasında birer insanlık timsali olmuşlardır.

6- Barış Konferansı, 1914'ten, - Büyük Savaşın önce - Ermenilerin nüfusunu ve gelecekteki Ermenistan nüfusunu oluşturacağını göz önüne alacaktır. Bu katliamlar ve şeytani uygulamalar, zayıf milletin üzerine kitlesel imhaların uygulaması hakkında olumsuz kararlar alacaktır.

7- Tüm ümidimiz ve beklentimiz, Ermenistan'ın yeniden doğan Ermenileri, hatta yurt dışındaki Ermenilerin vatana geri dönmesi olmuştur.

Geçmişteki acı ve üzüntülü anılardan ve şimdiki korku dehşetinden aldığı kayıplarla yeni Ermenistan'ın kurulması sağlanabilecektir. Adalet, Gerçek ve Kardeşlik temaları üzerine kurulacaktır. Ermenistan, çeşitli giyimli ve çeşitli diller konuşan tüm halklarla (hatta üç katiller[34] dahil) yönetilecektir. Güçlü, zengin, gelişmiş, şenlenmiş bu üç temaların yönetiminde yer almış, düşüncelerle dolu bir Ermenistan'ı Allah'ın izniyle kurabileceğiz.

Yaşayan ve şehit edilenlerin listesi

Diyarbakır ve Mardin şehirleri nüfusundan şehit düşmüş ve sağ kalan Ermeni önemli simaların listesidir.

Şehitler

A- Konsolosluk grubu

Dr. Oskiyany Topalyan, aslen Maraş'lı	İngiliz Konsolosluk çevirmeni
Dr. Oskiyany'nın eşi Şamiram, kızı Virjinya	oğlu Ohannes 4 yaşında, Taşçı Sahak 25 altın ödeyerek komiser Memduh beyden satın alır.
Dr. Oskiyany'nın büyük kızı	Yevtimya 11 yaşında, Taşçı Sahak 25 kuruşa binbaşı Şevki'den satın alır.
Hacı Harutyun Kasabyan	Fransız Konsolosluk çevirmeni ve konsolos yardımcısı
Eşi Gadar ve iki kızları Öjen ve Verjin	

B- Ruhani ve eğitim grubu

Başpiskopos Mıgırdıç Çılgıtyan ve dokuz ruhban	Gregoryen
--	-----------

Başrahib Vahan	Arakelots Manastırı
Başpiskopos Antreas Çelebiyan, üç ruhban	Ermeni Katolik
Başruhani Hagop Andonyan eşi Meryem	Protestan
Lusavor Çakan	Ermeni
Ayrıca Katolik-Protestan	48 erkek ve kadın öğretmen

C- Hükümet görevlileri

İstevan Çıracıyan	Osmanlı meclisi mebusu
Dr. Artin bey Helvacıyan, başhekim	Miralay
Dr. Ohannes Terziyan	Yüzbaşı
Dr. Nişan Bakkalyan	
Diş doktoru Avedis Balmanukyan	Antepli
Hagop Hekimyan	Eczacı
Artin Ağgegyan	Eczacı
Cercis Kazazyan, toprak sahibi	Meclis-i idare üyesi
Haçadur Dikranyan, vilayet çevirmeni	İdadiye[35] öğretmeni
Samuel Hilmi, Süryani	Vilayet birinci sekreteri
Garabet Çıracıyan	Ḥabab köyü müdürü
Harutyun Minasyan	Posta müdürü
Filippos Arpiaryan, Harputlu	Ziraat bankası müdürü
Melkon Sukiasyan	Ziraat şubesi müdürü
Hovsep Hakimyan	Osmanlı bankası sekreteri
Boğos Temoyan, toprak sahibi	Belediye üyesi

Misak Şırıkçıyan, toprak sahibi	Belediye üyesi
Harutyun Muradyan, toprak sahibi	Belediye üyesi
Garabet Alyanak, Süryani	Belediye üyesi, sarraf
Yusuf Papazyan, Kildani	Belediye üyesi, toprak sahibi
Garabet Handanyan, toprak sahibi	Ceza mahkemesi üyesi,
Rızkalla Çelebiyan	İstinaf mahkemesi üyesi
Dikran Cerrahyan	Müdde-i umumi, genel savcı
Garabet Natik	Avukat Osmanlı müze temsilcisi
Giragos Yenovkiyan	Avukat, toprak sahibi
Boğos Der Kaprielyan	Avukat, toprak sahibi
Kevork Köroğluyan, Liceli	Avukat, toprak sahibi

D- Toprak sahipleri, mülk sahipleri, sarraf ve tüccarlar v.s.

Kazazyan kardeşler ve çocukları	Bunlar tüm sülalelerinin erkek ve kadınlarını kaybetmişlerdir. Ayrıca 250.000 altından fazla olan mal ve mülk varlıklarını kaybettiler.
Tırpancıyan kardeşler ve çocukları	Sülalenin tüm üyeleri, 300.000 altınlık mal ve mülk varlıklarını kaybettiler.
Yekenyan kardeşler, Mıgırdıç ve Harutyun	Toprak sahibi
Handanyan kardeşler, Garabet ve Hacı Hagop	Toprak sahibi ve Pirecman kurşun madeni hissedarı
Ohannes ve Dikran Mendelciyan kardeşler	Toprak sahibi, tüccar
Garabet ve Minas Boyacıyan	Toprak sahibi ve tüccar
Hagop Karanfilyan	Toprak sahibi

Şükrü ve Misak Şırıkçıyan	Toprak sahibi
Harutyun Muradyan	Toprak sahibi
Aleksan Cenazyan	Toprak sahibi

E- İpek fabrikatörü ve tüccarlar

Abdalyan Kardeşler
Mıgırdıç Terekçıyan
Mardiros 'Attaryan
Harutyun Boyacıyan
Hagop Bakkalyan
Hagop Kazancıyan

F- Varlıklı tüccarlar

Dikranyan Kardeşler
Faracıyan Kardeşler
Topalyan Kardeşler
Acemyan Kardeşler
İstepan Matosyan
Boğos Kazaqyan
Ohannes, Hagop ve Dikran Doncıyan
Pastacıyan kardeşler, toprak sahibi
Kayseriliyan Kardeşler

Bazikyan Kardeşler
Krikoryan Kardeşler
Katibyan Kardeşler
Kalemkıryan Kardeşler
Mihayel Rumi, Süryani Katolik
Mumcıyan Kardeşler, Süryani Katolik
Der Boğosyan Kardeşler
Fatḥulla Ḥakim, Kildani
Hovsep Şırıkçıyan
Bedros Ḥakim, Kildani
Şihloyan Kardeşler, toprak sahibi
Budukyan Krikor ve çocukları
Samuel Bindukyan
Parseğyan baba ve çocukları
Dikran Andonyan
Ohannes Voskeriçyan
Hagopyan Kardeşler
Amsih Sabbağ ve çocukları
Nacaryan Kardeşler
Kasparyan kardeşler
Yorgi Abacı (Rum) [36]
Yusuf Kosti (Rum) [37]
Sarra Vasil (Rum) [38]

Mardin'in şehitleri ve kurtulanlar

Öldürülenler	kişi	Kurtulanlar
Başpiskopos İğnatiyos Maloyan[39] 17 Katolik ruhban		
Peder Ohannes Boduryan		
Peder Mıgırdıç Kalyunciyan		
Iskıf[40] Selim Cercis		
Hayye, iki kardeşi şehit oldular		Annesi babası ve çocukları hayattadır
Beyt Maloyan	tümü	-
Beyt Kalyunciyan	60	Eşi Habbu Kahire'de kaçak iki oğlu Bağdat'ta
İskender Adam	11	Marin ve Jozefin iki kız ve 5 yaşında bir torun
Naum Cenenci	6	Şefika ve Verjin 2 kız
Hanna Cenenci	1	Eşi Mıksiye
Amsih Cenenci	1	
Elyas Ba'bosa	12	Elyas
Hanna Kendir	tümü	Yalnız eşi ve Cıbcır
Sahdo Kendir	tümü	
Fathalla Kendir	tümü	Fattuh 6 yaşında çocuk
Rafayel Çerme	10	Behiye, Nazliye ve Cemile
Sarkis Sa'idi	tümü	

Beyt[41] Şelme	25	Katrina ve Yakub
Beyt Hılu	3	üç kadın ve çocuk
Beyt Kaspö	6	Jozefin ve iki çocuk
Boğos Mahhule	40	Emine ve Sayhit
Yusuf Karagülle	5	Cemil ve Kertine
Dr. Naum Karagülle eşi Amerikalı Stella ve bir oğlu		
Said Karagülle	1	Kadın Kahire´de kaçak
Jozef Hızrık	1	Eşi Mari
Brahim Sanhor	1	Baba, anne, eşi ve çocukları
Aziz Keço	2	
Hanna Azrak	1	
Selim Ibrani	4	Ferit, Aziz ve üç kız
Use Na´me	2	
Beyt Marina	2	Kalanlar sağdır
Avedis Sa´açi	1	Eşi Bağdat, kızı Halep´te kaçak mülteci
Said Işo	1	
Rızkalla Hatune	1	
Beyt Hacı Yonan	1	Ailenin diğerleri Halep´te mülteci
Beyt Çırbaka	16	Kadınlar Kahire´de kaçak mülteci
Hanna Merkuzi	1	
Beyt Manadır	7	

Beyt Eğo	4	
Beyt Hammal	3	sadece eği
Beyt Dokmak	4	sadece eği
Beyt Adam	2	sadece eği
Beyt Dilenci	1	sadece eği
Beyt 'Afrit	2	sadece eği
Beyt Cercis Suse	10	sadece eği
Beyt Mırtıbit	4	sadece eği
Beyt Nasri Katırcı	20	
Beyt Őođa	7	
Beyt Tıfıncı	tümü	
Beyt Mıksi Kı'eb		Yalnız kadınlar
Beyt Apne Sait	tümü	
Beyt Ma'marbağı	3	Eği Halep'te mülteci
Beyt Use Bahe	1	
Beyt Davut Keço	tümü	
Beyt Kundakçı	2	
Beyt Sait Stambuli	1	Eği ve oğlu Mardin'de

Diyarbakır'dan kurtulanların listesi

Mardin'li Mardo ailesi ve akrabaları
Hazrolu Giragos ailesi
Zavzatçı Mınco ve bir kızı, akrabaları

İspiroğlu Mardo ve ailesi
Hagop Dabbağyan (avukat) ve kızkardeşi Menuş
Takuhi Bakalyan ve çocukları, Sımpat, Viktor ve Artin
Zampruhi Bakalyan ve iki ağabeyi, Garabet ve Mihran
Bışar şamsi ve eşi Ağavni tüm çocukları
Arşak Nacaryan, annesi Hormik, 25 yaşında bir kız kardeşi ve oğlu Hagop
Mardiros Mavlıyan tüm ailesi ve kayınpederi Tuma Minasyan
Hagop Stambulyan (Çarşavcı), 59 yaşında
Takuhi Taşcıyan, 20 yaşında
Ohannes Dağlıyan, 50 yaşında
Dabbağ Sımpat (kızıl), 35 yaşında
Lusiya Stambulyan, Murat Neşat'ın annesi, iki oğlu ve kızı Viktorya (sonuncuyu bir Çerkez karılığa aldı)
Tovmas Kavazancıyan, eşi ve iki kızı
Berber Hagop, eşi ve iki kızları
Kevork Maldalyan, eşi ve kızı
Haçadur Maldalyan, eşi ve iki kızları
Miralay Dr. Artin bey eşi ve iki çocuğu Araksi ve Geğam
Prudyan eşi 60 yaşında, oğlu Sahak ve kızı
Nacar Ohan, eşi ve kızı
Levon Karanfilyan kardeşi ve büyük annesi
Menuş Arakçıncıyan ve üç oğlu Sarkis, Tovmas ve Hosrov
Menuş Boyacıyan ve oğlu Garabet'in çocuklarından Viktor (bir Süryani ile evlidir) Aram ve Bedros (Roza, Ağavni, Bayzar ve Virjin Halep'e sürülmüştür.)

Levon Acemyan, annesi Lusiya ve kızkardeşi Nektar Virjin Kasapyan
Siyufi Krikor ve eşi
Boğos Çadırcıyan, eşi Sofia ve oğlu Garabet
Mıgırdıç Kasapyan, eşi ve oğlu Misak
Hagop Fırınıcıyan ve ailesi
Kazaz Ermuş ve ailesinden 4 kişi
Dabbağ Niğogos (Çinkuşlu) eşi ve 4 çocukları
Yester Çelebiyan, kızı ve iki oğlu
Kazaz Tovmas'ın altı çocukları Lusiya (50), Nıvart (36), Ağavni (30), Viktor (19), beşinci çocuk (15) ve Hagop (17)
Taşçı Tavıt annesi ve kız kardeşi
Taşçı Sahak, eşi ve iki kızı (bu iyi kalpli insan, 45 altın vererek İngiliz Konsolosluğu yeminli çevirmeni Dr. Oskıyan Topalyan'ın tek sağ kalmış kızı Yevtimiya'yı komiser Memduh beyden satın alır.)
Dabbağ Haçadur, eşi ve çocukları Gazar ve Arsalus
Dabbağ Hagop, babası ve annesi Maryam
Dr. Hannuş (Kildani) eşi ve iki kızları
Kasap Nano 20 yaşında
Zavzavatçı Tato ve ailesi
Ohanness Tüfenkciyan ailesi ve dünürleri
Krikor Çelebiyan (terzi) ailesi
Tuma Palasızyan
Mıgırdıç Hohananyan eşi, oğlu ve eşinin küçük kardeşi
Kunduracı usta Hacı Kevork ve ailesi
Con Karpenter ailesi

Nacar Tavit ailesi
Kelekçi Garabet Şekerlemeciyan ve iki kızı
Kazaz Hagop
Harputlu Taşcıyan Sarkis'in kızı Takuhi
Borucu Boğos ailesi (Ermeni Katolik)
Garabet Çadırcıyan ailesi (Ermeni Katolik)
Peder Der Hovsep ailesi (Ermeni Katolik)
Kildaniler ve Süryaniler (Yakubiler)'in can kaybı şehirde olmamıştır. Daha çok maddi kayıpları olmuştur. Ama Turabdin Yakubilerinin can ve mal kaybı olmuştur.

Halep'te kurtulan Diyarbakırlılar

Boğos Kavafyan ve 4 çocukları, Vartuhi (24), Hermine (21), Takuhi (19) ve Mihran (15)
Ohannes Kazazyan'ın oğlu Latif ve Hanna Kazazyan'ın oğlu Besim, her ikisi de Beyrut'ta öğrenci oldukları için kurtuldular.
Ohannes Doncuyan'ın oğlu Tovmas
Dr. Melkon Çıracıyan Halep'te yaşamakta, ağabeyi Dikran, İstanbul'da hukuk öğrenimi dolayısıyla kurtuldular.
Levon H. Kasabyan, Fransız çevirmen ve Konsolos Yardımcısı Hacı Harutyun Kasabyan'ın oğludur. Kahire'de mültecidir.
Hacı Tavit (Taşçı) Beyrut'tadır.
Manik Hakimyan iki çocuğu Tovmas ve Hosrov
Lusiya Der Hosepyan (35)
Lusiya Mahatcıyan ve oğlu Aram
Hormik Değirmenciyan ve kızı Azniv
Gadar İspiryan ve oğlu Hagop

Anna Ağacanyan ve kızı Menuş
Garabet Kavafyan ve çocukları Osanna, Lusiya ve Levon
Tuma Çulekyan ve kızı Elmast
Menuş Vartanyan ve kızı Mari
Mina Pastacıyan ve çocukları, Mari, Nişan, Dikran ve Azniv
Tuma Hayeğikyan ve oğlu Hosrov
Mina Tüysüzyan ve çocukları Nişan, Dikran ve Mihran
Anna Çalmıyan ve çocukları Aleksandır, Ohannes, Vartuhi, ve Lusintak
Sofia 'Attaryan ve çocukları Dikran, Garabet, Arsalus ve Mari
Siranuş Keşişyan (22)
Anna der Boğosyan ve çocukları Viktor, Verjin ve Satenik
Tuma Farısyen
Markit Der Matesyan ve kızı Hripsime
Eğsa der Ğazaryan ve annesi Marta
Tuma der Bedrosyan ve çocukları Hovsep ve Bedros, Gadar (45), Bayzar (25), Mihran (15), Setrak (11), Çulcuyan
Oğide Zoryan ve çocukları Vahan (30), Tuma (18), Mardiros (15), Boğos (12), Yester (10)
Hayganuş Der Boğosyan (Parseğyanların kızıdır) ve Mari
Gadar İstepan Çarşavcıyan (40)
Bayzar Taşcıyan (25) ve Hosrov (18), Azniv (15) ve Garabet (10)
Garabet ve Verjin Fırıncıyan
Manuk, Maryam, Azniv, Nafiha, Zıvart, Arsalus Çilingiryan

Resim altı

Urfa manastırı önünde toplanan Ermeniler, Türk katiller tarafından öldürülen Ermenilerin kafatasları ile bu perişan mülteci Ermenileri göstermektedir.

[1] Genel deyişle Osmanlı Devleti'nde, devlet hizmetine alınmayan Zimmileri nitelemek için kullanılan kavram. [ed.]

[2] Bu aşiretlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz., Mark Sykes, *The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire*, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 38, Temmuz-Aralık 1908, s. 451-486. [ed.]

[3] "... Bu önemli olay, Muhallemlerin Müslüman olması, Turabdin Patriği Sêhdo'nun dönemine rastlar. Zayıf başka bir rivayete göre ise, başkanlığını dahi bilmediğimiz 'Abdo Hozé'nin zamanında olmuştur. Ancak Turabdin'deki insanlar arasında anlatılagelenlere bakılırsa bu olay Mardin Patriği İğnatios İsmail'in [1333-1365] zamanında yaşanmıştır. (...) Bunun nedeni de İsmail adının, onun kilisedeki kötü idaresinin yol açtığı bölünmeden dolayı Turabdin'de bir diğer taşınmaz hale gelmesidir. (...) Bu Patriğin, Süryani toplumunu, ki o sıralarda birliği zayıflamıştı. Oruçta yenmesi yasak olan yiyecekleri yemekten alıkoyduğu sırada meydana geldiğini iddia ettiler. Patrik onları aforoz etti veya onların isteğini kabul etmedi. Bunun üzerine onlarda Müslüman oldular..." Daha geniş bilgi için bkz., Beṭ- Barşomo, Afrēm, *Türkiye Mezopotamyası'ndan Turabdin Tarihi*, Beṭ-Froso Nsibin, 1996, Södertälje, s. 56; Tan, Altan, *Turabdin'den Berriye'ye - Aşiretler, Dinler, Kültürler*, Nûbihar 2011, İstanbul, s. 250-51.

[4] Tevrat'ta adı geçen Hacer ve oğullarına gönderme. [ed.]

[5][5] Arapça tanım yani Sıkıyönetim.

[ed.]

[6] Yani hücumbotları. [ed.]

[7] Savaşa destek heyeti Başkanı.

[8] Turabdin bölgesinden olan devlet karşıtı Hevirki Konfederasyonuna bağlı aşiret liderlerinden Sarhan, 'Alike Baþte, Haco, Çelebiyo, Şam'un Hanne vs gibi adlar, ileride yapılacak Sayfo planına karşı durmasınlar diye cezaevine tıklılmıştı.

[ed.]

[9] Harput'ta Amerikan konsolosu Leslie A. Davis, [1876-1960]. [ed.]

[10] Silvan. [ed.]

[11] Padişahın emri, buyruğu. [ed.]

[12] Denizci mürettebatı ile... [ed.]

[13] Günümüzde Balıkesir. [ed.]

[14] Bu listeyi, *Faits et Documents, Épisodes des Massacres Arméniens de Diarbékir*, Konstantinopel 1920, (s. 13-14) kitapçığı şöyle vermekte: çerkez Şakir, Piriççizade Sıdki, Katibzade Şevket, Musullu Yahya, Musullu Mehmed, Kazazade Süleyman, Muhtarzade Salih, Direkçi Tahir, Şerifzade Kadri, Tellalbaşızade Abdurrahman, Ganizade Servet, 'Ali Hayto'nun oğlu Salih, Hacı Cercis Ağazade Abdülkerim, Hacı Kadir Ağazade 'Ali Rıza, Hacı Bekir, Tellalzade Emin Bey, Zazazade Muhammed Bey, Molla Raffo Kelekçi, Kasaplar Hezo ve Şexo, mebus Zülfizade Zülfi Bey, İttihatçıların temsilcisi Kör Yusuf Bey Cercis Ağazade,

İttihatçıların Sorumlu Sekreteri Attarzade Hakkı Bey, Müftüzade Hacı İbrahim Efendi.

Na'im, Jozef, *Türklerin Katlettiği, 1915 Asur-Kildaniler ve Ermeniler*, Södertälje 1999, (s. 94-95) adlı kitabında listeyi şöyle vermekte: Vali Reşid, Milis Kumandanı Yasin Ağazade Şevki, Milis Üsteğmeni Cemil Paşazade Mustafa Bey, Milis Yüzbaşısı Hacı Baki Efendi, Milis Teğmeni 'Ali Hayto Sait'in oğlu, İaşe Subayı Musulluzade Mehmed, Milis Yüzbaşısı Direkçi Tahir Efendi, İttihat ve Terakki Komitesi Başkanı Tekgözlü Cerciszade Yusuf, Cerciszade Abdülrahim Efendi, Tahir Ağazade Aziz, komitenin en etkin üyelerinden biri, katliamın başkışkırtıcısı (provokatörü) Milltevekili Fevzi Bey, Veli Babanın oğlu Veli Bey İstanbul'da bulunuyor. Sürgünler kafilesi kumandanı ve hepsinin en acımasız, Milletvekili Zeki Beyin akrabası Pirinççizade Sıtki Efendi, Çerkez Reşit, cinayetlerin binlercesinin mucidi, polis komiseri korkunç Memduh Bey, vali vekili Bedri Bey, Kelle Reco, polis komiseri Çarıkçizade, komiser Mehmet, Kildani köyü Çaroxiye'nin zalimi Emin Ağa, aynı Kildani köyü halkının celladı Yahya Efendi, komiser yardımcısı 'Abdüllatif, kafilelerin büyük kıyıcısı Kasap Reco, onun kardeşi Şexo, kasap Hacı Süleyman, Siirtli bakkal Hıyao, polis Mardinli Emin Efendi, Saraç Yusuf Ağa, Hafız, onun polis oğlu, komiser Hafız, Zaza 'Alo Efendi.

[15] Bunun listesini, *Faits et Documents, Épisodes des Massacres Arméniens de Diarbékir*, Konstantinopel 1920, (s. 15) kitapçığı şöyle vermekte: Başkan Vali Doktor Reşid Bey, ikinci başkan mebus Feyzi Bey, Pirinççizade Sıtki Efendi, Müftüzade Şerif Bey, Cemil Paşazade Mustafa Bey, Behram Paşazade Arif Bey, Cemil Paşazade Ömer Bey, eski polis şefi Hüseyin Efendi, Kadi Necip Efendi, Nakib Bey, Asliye Hukuk Mahkemesi Başkanı Tevfik Bey, polis şefi Cemil Bey, Bedreddin Bey, jandarma komutanı Rüşdi Bey, Veli Necdet Bey, başkomiser Arnavut Resul Bey, komiser Gevranlızade Memduh Bey, Zülfizade Adil Bey ve Kemal Efendi.

[16] Yani Tümgeneral, Korgeneral. [ed.]

[17] Günümüzde Cizre. [ed.]

[18] Arapça deyim, savaş sırasında Hıristiyanlara karşı bu tür söylem propoganda şeklinde sık kullanılır. [ed.]

[19] Hasankeyf'e bağlı. [ed.]

[20] Milli Kürt aşireti lideri. [ed.]

[21] Raman aşireti ile ilgili daha geniş bilgi için bkz., Demirer, Hüseyin, *Ha Wer Delal Emine Perixane'nin Hayatı*, [Avesta Yayınları](#), 2009; David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular*, Belge Uluslararası, 2007 [ed.]

[22] Süryani köyü Êhwo ya da H̄bob, günümüzde Güzelsu, Nusaybin'e bağlı Rayeçe bölgesinde kalır. [ed.]

[23] Başım gözüm üstüne.

[24] Bespin olmalı. [ed.]

[25] Tüm sorumluların tam listesi şöyle: "... Hacı Abdülkadir Paşa, belediye başkanı Hıdır Çelebi, müftü Hüseyin, Abdülrahman Kavvas, Abdülrezzak, Davud ve Musa Şahtana, Faris Çelebi, Muhammed Ali, Muhammed Raci, Abdullah ve Hacı Esad, Hacı Karmo, Hıdır Efendi ve oğlu Derviş, Tël-Arman müdiri Ahmed Ağa, Daşi lideri, Şevket Bey, maliyeden Muhammed Bey, Derviş Gürkiye, Abdülkerim Faşüh, Abde Çelebi'nin oğlu Kasım, Şeyh Muhammed Ali Ensari, doktor Rifat, maliyeden Hüseyin Bey'in oğlu Mustafa, Necim Efendi, Şeyh Musa Kalav, Hacı Ahmed Ağa Serakçı, Numan Nemes, Daşit aşireti ağası Numan [Hamdan'ın oğlu], Davut Bey'in oğlu Ahmed, Şeyh 'Ata, Şeyh Hamid'in oğlu, Bitlisli Nuri, Mışkeviyeli Davut Ağa, Mendilkenilerden Davut Ağa, Hammo Yunus'un oğlu Esad, Yahya ve İshak Hulusi, Kaddur Bey, Abdülhalim, Hacı Ali bey ve Hacı Abdülrezzak Kantarcı." Daha geniş bilgi için bkz., Armalço, İshaq, *De kristnas hemska katastrofer - Osmanernas och ung-*

turkarnas folkmod i norra Mesopotamien 1895/1914-1918, Beç-Froso Nsibin 2005, Södertälje, s. 142-43.

[26] Arapça sözcük, karşılığı peder. Bunu genelde Protestan üyeler kullanır. [ed.]

[27] Dr. Daniel Morrison Benonia Thom, [1844-1915]. [ed.]

[28] Alpheus Newel Andrus. [red.]

[29] Agnes *Fenanga*.

[ed.]

[30] Savur'a yakın.

[ed.]

[31] Günümüzde Elazığ'a bağlı Maden ilçesi. [ed.]

[32] Arapça sözcük yani Petros.

[ed.]

[33] Kildani Kilisesi Başpiskoposu Şleymun Muşe Bar-Şabbace [Süleyman Sabbağ, 1866-1923]. Daha geniş bilgi için bkz., Udo Israel, *Kthowo'al rdufyne da kristiyone armënoye w oromoye b Marde w Omid w Sa'ërd w Gozarto w Nsibin... şnaţ 1915*, Jönköping 2004; Wilmshurst David, *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913*, Lovanii 2000, sid 739-46. [ed.]

[34] Çerkez, Kürt ve Türk kastedilmektedir. [ed.]

[35] Ortaokul. [ed.]

[36] Süryani Melkit. [ed.]

[37] Süryani Melkit. [ed.]

[38] Süryani Melkit. [ed.]

[39] Ermeni Katolik.

[40] Arapça sözcük başruhani ya da peder. [ed.]

[41] Arpaça sözcük burdaki karşılığı aile. [ed.]